॥ ओ३म् ॥

प्रभूत कार्यमल्पं वा यन्नरः
कर्तुमिच्छति।
सर्वारम्भेण तत्कार्यं
सिंहादेकं प्रचक्षते॥

(चाणक्यनीतिः)

RNI No. : DELSAN/2011/38660 ISSN 2321 - 4937 DL(E)-21/5379/2014-2016

सत्यनिष्ठा जयेल्लेखनी निर्भया

संस्कृत – संवादः

पाक्षिकं समाचारपत्रम्

संपादकीयकार्यालयः ए-२/३२, वजीराबाद मार्गः, भजनपुरा, देहली-११००५३, दूरभाषः ९३११०८६७५१
ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com मूल्यम्-रू. ५/- द्विवार्षिक शुल्कम्-रू. २४०/-

॥ ओ३म् ॥

इन्द्रियाणि च संयम्य
बकवत् पण्डितो नरः।
देशकालबलं ज्ञात्वा
सर्वकार्याणि साधयेत्॥

(चाणक्यनीतिः)

देहली 卐 वर्षम्-४ 卐 अंकः-२३ (९५) 卐 १ जूनमासः २०१५तः १५ जूनमासः २०१५ पर्यन्तम् 卐 विक्रमसंवत्-२०७२ 卐 सृष्टिसंवत्-१,९६,०८,५३,११५ 卐 पृष्ठम्-८

भारतस्य शिक्षानीतौ संस्कृतस्य स्थानम्

डॉ. हरीशचन्द्र गुरुरानी

हरिद्वार। संस्कृतस्य प्रचाराय, प्रसाराय, संरक्षणाय, संवर्द्धनाय च आयोजिते जनपदसंस्कृतसम्मेलनस्य हरिद्वारस्य मुख्यातिथिना मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयभारतसर्वकारस्य मुख्यपरामर्शकेन स्थापनया उपाधिवितरणेन च संस्कृतस्य विकासः सम्भवः नास्ति। चमूकृष्ण शास्त्री भारतसेवाश्रमसंघहरिद्वारे एकदिवसीयजनपदसंस्कृतसम्मेलने मुख्यातिथिरूपेण भाषमाणः आसीत् यत् संस्कृताध्ययनस्य अनेकानि सोपानानि सन्ति। यथा

चमूकृष्ण शास्त्रिणा कथितं संस्कृतस्य उन्नयनार्थं विद्यालयीयशिक्षायां प्रथमकक्षातः 12 कक्षापर्यन्तं संस्कृतस्य पठनं पाठनं च दृढतया अनिवार्यं भवितव्यम्। एतं बिना केवलं संस्कृतविश्वविद्यालयानां पाठ्यचर्या, पाठ्यक्रमः, पाठनपद्धतिः, मूल्याङ्कनपद्धतिः शिक्षकप्रशिक्षणं च प्रमुखरूपेण वर्तन्ते। सम्प्रति सर्वेऽपि विद्वांसः

शेषभागः द्वितीयपुटे

डॉ.प्रभातशास्त्री : १८तम-जयन्ती एवं सम्मानसमारोहः

-सन्नीकुमारः

प्रयागः । हिन्दीसाहित्यसम्मेलनेन मईमासस्य सप्तविंशतितमे दिनांके सम्मेलनस्य संग्रहालये सम्मेलनस्य 'उन्नायकः' स्व.डॉ.

प्रभातशास्त्रीवर्याणां 18तम-जयन्ती एवं सम्मानसमारोहः समायोजितः । शास्त्रीमहोदयानां सुहृदः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पूर्वकुलपतयः प्रो.अभिराजराजेन्द्रमिश्रमहोदयः अस्य कार्यक्रमस्य मुख्यातिथयः आसन् ।

अस्मिन् अवसरे संस्कृतसाहित्ये उल्लेखनीययोगदानस्य उपलक्ष्ये श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य वेदविभागस्य सहायकाचार्याः डॉ.देवेन्द्रप्रसादमिश्रमहोदयाः, पटनातः डॉ. उमाशंकरशर्मा 'ऋषि'महोदयाः, बरेलीतः श्रीमहेशचन्द्रशर्ममहोदयाश्च **'संस्कृत-महामहोपाध्यायः'** इत्यनया मानदा उपाधिना विभूषिताः । कार्यक्रमस्यास्य आयोजनं हिन्दीसाहित्यसम्मेलनप्रयागस्य प्रधानमन्त्रिभिः श्रीविभूतिमिश्रमहोदयैः कृतम् ।

संस्कृतसम्भाषण एवं योगशिविराणामायोजनम्

नवदेहली । दिल्लीसंस्कृत-अकादम्या देहल्याः विभिन्नेषु स्थानेषु ग्रीष्मकालीन-संस्कृत एवं योगशिविराणामायोजनं क्रियते

। अकादम्याः सचिवैः डॉ.धर्मेन्द्रकुमारमहोदयैः कथितं यत् अकादम्या मई मासस्य एकादशदिनांकतः विंशतिदिनांकं यावत् लाजपतनगरस्थे राजकीयप्रतिभाविकासविद्यालये एतत् शिविरमायोज्यते । अस्मिन् शिविरे एकपञ्चाशत् प्रतिभागिभिः संस्कृतस्य योगस्य च दशदिवसीयं प्रशिक्षणं प्राप्तम् । अस्य शिविरस्य समापनावसरे अकादम्याः सचिवैः कथितं यत् अकादम्या द्वारकायामपि एतत् शिविरमायोज्यते यत्र षष्ट्यधिकजनाः भागं गृहीतवन्तः । अग्रे अस्मिन् एव मासे अकादम्या करालायामपि एतत् आयोजयिष्यते । अनेन प्रकारेण ग्रीष्मकालीनावकाशेषु देहल्या प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे एतादृशानां शिविराणामायोजनस्य प्रयासः क्रियते । डॉ.धर्मेन्द्रकुमारमहोदयैः कथितं यत् एतादृशानां कार्यक्रमाणां दूरगामिनः परिणामाः भवन्ति ।

शेषभागो द्वितीयपुटे

उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन वर्ष-2014 इत्यस्य पुरस्काराः समुद्घोषिताः

लखनऊ । उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन वर्ष-2014 इत्यस्य पुरस्काराणां घोषणा कृता । वाराणस्याः आचार्यरामयत्नशुक्लमहोदयानां कृते विश्वभारतीपुरस्कारः प्रदीयते । अस्मिन् पञ्चलक्षरूप्यकाणि प्रदीयन्ते । वाराणस्याः एव डॉ.प्रभुनाथद्विवेदीमहोदयानां कृते वाल्मीकिपुरस्कारः(द्विलक्षरूप्यकाणि) देहल्याः डॉ.शशितिवारीमहोदयानां कृते महर्षिव्यासपुरस्कारः(द्विलक्षरूप्यकाणि) प्रदीयन्ते । एकलक्षरूप्यकाणां विशेष पुरस्कारः वाराणस्याः एव आचार्यजयशंकरपाण्डेयः, प्रो. रामकिशोरत्रिपाठी, डॉ.रवीन्द्रनागरः,

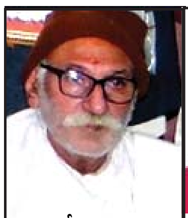
आचार्यरामयत्नशुक्लः

डॉ.शशितिवारी

डॉ.रमाकान्तशुक्लः

डॉ.रवीन्द्रनागरः

डॉधर्मेन्द्रकुमारः

डॉधर्मेन्द्रकुमारः, इलाहाबादस्य डॉ.आनन्दकुमारश्रीवास्तवमहोदयानां कृते प्रदीयते ।

कालिदासपुरस्कारः, बाणभट्टपुरस्कारः, शंकरपुरस्कारः, पाणिनि/सायणपुरस्कारसमेतं अन्येषां पुरस्काराणां कृते नामानि चयनितानि । महर्षिनारदपुरस्काराय कस्यापि अर्हता नैव प्राप्ता । मुख्यमन्त्रीभिः श्रीअखिलेशयादवमहोदयैः घोषणा कृता तया सर्वेषां पुरस्काराणां राशि द्विगुणिता । संस्थानस्य सहनिदेशकैः श्रीबृजेशचन्द्रमहोदयैः कथितं यत् जूनमासे पुरस्कारवितरणस्य योजना वर्तते । मासद्वयानामन्तराले एव वर्ष-2015 इत्यस्य कृते आवेदनानि आहूयन्ते ।

एकपञ्चाशत् रुप्यकाणां पुरस्कारेषु कालिदासपुरस्कारः (ग्रन्थः डॉ.पुष्पा झा, जबलपुरम्, बाणभट्ट् पुरस्कारः डॉ.कृष्णनारायणपाण्डेयः, शंकरपुरस्काराः डॉ.शिवशंकरमिश्रः, पाणिनि/सायणपुरस्कारः डॉविनयकुमारपाण्डेयः, वेदपण्डितपुरस्कारः विद्यासागरविनायकदेवः, सुनीलकुमारः, चेतनशर्मा वाराणसी, अक्षयकुमारवाराणसी, पं.

शेषभागो द्वितीयपुटे

प्रथमपुटस्य शेषभागः

भारतस्य शिक्षानीतौ संस्Nतस्य.....

संस्कृतविश्वविद्यालयानां स्थापनायै वार्ताः कुर्वन्ति, किन्तु विद्यालयेषु संस्कृतं पाठयितुं शिक्षकाः न सन्ति, महाविद्यालयेषु संस्कृतं न पाठ्यते, तर्हि विश्वविद्यालयेषु छात्राः कुतः आगमिष्यन्ति? अतः सर्वेषां संस्कृतानुरागिणां याचना इत्थं भवेत् यत् विद्यालयस्तरे संस्कृतस्य अध्ययनं, शिक्षकाणां नियुक्तिः, शिक्षकाणां प्रशिक्षणं च भवेत् तदैव संस्कृतस्य विद्यालयस्तरे, महाविद्यालयस्तरे विश्वविद्यालयस्तरे च विकासः भवितुं शक्नोति। चमूकृष्ण शास्त्रिणा उक्तं यत् सर्वासां भारतीयभाषाणां विकासे एव संस्कृतस्य विकासः निहितः वर्तते। यतोहि सर्वासु भारतीयभाषासु 60 प्रतिशतं शब्दाः संस्कृतस्य सन्ति। अतः सम्प्रति संस्कृतानुरागिणां सक्रियता कारणाद् एव संस्कृतस्य उन्नतिः सम्भवा अस्ति।

कार्यक्रमस्य अध्यक्षतां कुर्वाणः उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिना प्रो. महावीर अग्रवालेन उक्तं यत् संस्कृतेन भारतस्य प्रतिष्ठा वर्तते। संस्कृतस्य संरक्षणेन अस्माकं ज्ञान-विज्ञानस्य परम्परा जीविता भविष्यति।

कार्यक्रमस्य विशिष्टातिथिः संस्कृतस्य विद्वान् आचार्य बुद्धिवल्लभ शास्त्री उक्तवान् यत् संस्कृतभाषा अस्मान् सदाचरणं, सद्भावानां, राष्ट्रियैकतां, विश्वबन्धुत्वं च प्रबोधयति, यदि संस्कृतस्य उन्नतिः न स्यात् तर्हि भारतीयसंस्कृतेः स्रोतांसि शुष्कानि भविष्यन्ति। अतः संस्कृतं सर्वैरपि संरक्षणीयम्।

जनपदसंस्कृतसम्मेलनं गुरुकुलकाङ्गडीविश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिचरः प्रो. वेदप्रकाश शास्त्री, देवसंस्कृतिविश्वविद्यालयस्य भाषाकेन्द्रस्य निदेशकः प्रो. राधेश्याम चतुर्वेदी, उत्तराखण्डसंस्कृताकादम्याः उपाध्यक्षः डॉ. श्रीकृष्ण सेमवालः, गुरुकुलकाङ्गडीविश्वविद्यालयस्य कुलसचिवचरः प्रो. जयदेव वेदालङ्कारश्च प्रभृतयः विद्वांसः सम्बोधितवन्तः। सम्मेलनावसरे एतेषां चतुर्णां विदुषां सम्माननमपि सञ्जातम्।

जनपदसंस्कृतसम्मेलनायोजनसमित्याः सचिवेन डॉ. प्रेमचन्द्र शास्त्रिणा सम्मेलने आगतानां समेषाम् अतिथीनां वचोभिः स्वागतं विहितम्। डॉ. शास्त्रिणा केन्द्रसर्वकाराय प्रदीयमानस्य 20 सूत्रीयज्ञापनस्य प्रस्तावः पठितः मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयस्य मुख्यपरामर्शकाय समर्पितश्च।

कार्यक्रमस्य सञ्चालनं समितिसंयोजकेन डॉ. प्रकाशचन्द्र पन्तेन कृतम्। धन्यवादज्ञापनं समितिकोषाध्यक्षेन देशराज शर्मणा च कृतम्। कार्यक्रमस्य आरम्भे वैदिकमङ्गलाचरणम् डॉ. अम्बरप्रसादेन, संस्कृतगीतं विशालप्रसादभट्टेन च गीतम्। सम्मेलने विविधाः संस्कृतकार्यक्रमाः सम्पन्ना समभवन्।

कार्यक्रमे संस्कृतभारती उत्तराञ्चलस्य प्रान्ताध्यक्षः डॉ. बुद्धदेव शर्मा, क्षेत्रीयसंघटनमन्त्री जयप्रकाशः, विभागसंघटनमन्त्री महेशः, डॉ. ओमप्रकाशभट्टः, डॉ. पद्मप्रसाद सुवेदी, डॉ. भोला झा, प्रो. अरुण त्रिपाठी, प्रो. डी.एन. शर्मा, आचार्य कान्ताप्रसाद बडौला, डॉ. देवीप्रसाद उनियालः, डॉ. भारतनन्दन चौबे, डॉ. कमलापति शास्त्री, डॉ. केशवप्रसाद उपाध्यायः, प्रो. ब्रह्मदेव विद्यालंकारः, प्रो. दिनेशचन्द्र शास्त्री, गंगाशरण मददगारः, डॉ. जयकरण गोयलः, प्रदीपमिश्राः, अविनाश ओहरी, डॉ. अनुराग वत्सः, डॉ. वेदमुनिः, डॉ. निरंजन मिश्रः, डॉ. माधवी गोस्वामी, कमला जोशी, कुसुम गान्धी, डॉ. शिखा शर्मा, डॉ. प्रकाशचन्द्र जोशी, डॉ. वाणीभूषण भट्टः, डॉ. श्यामलाल गौडः, डॉ. नवीन जसूला, केशव बलियानी, डॉ. सतीश शास्त्री, डॉ. हरीशचन्द्र गुरुरानी प्रभृतयः विद्वांसः कार्यकर्तारश्च उपस्थिता आसन्।

संलग्नकम्- केन्द्रसर्वकाराय प्रेषिताः 20 सूत्रीयप्रस्तावाः ।

v; lk;fl!

&MkvjfoUndekjfrokjh

fuxRkk Ro dFk nj
ikfFkrkfi iu% iu%A
ekei{; fi;; fe=
cky dfVydUryAA 1
RoRd’kkFk le ur
lUnfj xrokugeA
J;rk ppykikfx
ek fogk; xrk dFkeAA 2
RoYYkk{kkj lekur
xroUr ek eukgjA
vigk; xrk l|k&
·i#”k i#”k dFkeAA 3
i;kr dkeykfx uk
vkur ekfDRkd l teA
vuo| fogk;o
Do xrk e‘nHkkf”kf.kAA 4
eRd‘r ;Rdr cky
u dk;l dufpR lgA
okekU;Fkk HkoPNCn&
LlkFkdk·UoFk lKd%AA 5

प्रथमपुटस्य शेषभागः

उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानेन वर्ष-२०१४

सोमप्रकाशशर्मा, बुलंदशहरम्, पं.अविकल्पशुक्ल वाराणसी, महेशकुलकर्णी वाराणसी, ब्रजमोहनपाण्डेय इलाहाबादः, केवीरमन वाराणसी, नित्यानन्दाचार्यः गाजियाबादः ।

एकविंशतिसहस्ररूप्यकाणां विशेषपुरस्कारः डॉ.रमाकान्तशुक्लः, डॉ. गायत्रीप्रसादपाण्डेयः, डॉ.प्रशस्यमित्रशास्त्री रायबरेली, डॉ.कमलापाण्डेयः वाराणसी, डॉ.शत्रुघ्नत्रिपाठी वाराणसी, प्रो.विजयकुमारजैनः लखनऊ ।

एकादशसहस्ररूप्यकाणां विविधपुरस्कारः - डॉसुरेन्द्रपालः इलाहाबादः,प्रो.बृजेशकुमारशुक्लः लखनऊ, शिवशंकरत्रिपाठी इलाहाबादः, डॉ.सत्येन्द्रमिश्रः वाराणसी, डॉ.सुधागुप्ता कानपुरम्, डॉ.सुरचनात्रिवेदी लखीमपुरम् खीरी, डॉ.सिद्धीदात्रीभारद्वाजः वाराणसी, डॉ.देवीसहायपाण्डेयः, अयोध्या फैजाबादः, प्रचेतस अमेठी, डॉ. हेरम्बपाण्डेय वाराणसी, डॉ.सुरेन्द्रकुमारत्रिपाठी कौशाम्बी ।बालसाहित्यपुरस्कारः - डॉ.विजयकुमारकर्णः लखनऊ ।

प्रथमपुटस्य शेषभागः

संस्कृतसम्भाषण एवं योगशिविराणामायोजनम्

अवसरेऽस्मिन् विद्यालयस्य उप-प्रधानाचार्या श्रीमतीपूनमआनन्दमहोदया कथितं यत् अस्माकं प्रयासोऽस्ति यत् बालानां कृते प्रत्येकं विषयस्य परिज्ञानं भवेत् तस्मिन् एव क्रमे

अकादम्या एतत् शिविरं सञ्चालितम् । अस्मिन् शिविरे विद्यालयस्य अनेकैः छात्रैः छात्राभिश्च भागं गृहीतम्, संस्कृतसम्भाषणं प्रशिक्षितम् । योगेन कथं स्वास्थ्यलाभो भवति इति प्रतिज्ञातम् । अस्मिन् शिविरे ताः स्वयं प्रतिभागिरूपेण उपस्थिताः आसन् । भविष्येऽपि वयं एतादृशानां शिविराणां आयोजनं करिष्यामः।

अस्मिन् अवसरे संस्कृतशिक्षिका सुरभिशर्ममहोदया दशदिवसात्मके शिविरे प्रशिक्षणं प्रदत्तवती । अपि च प्रशिक्षार्थिभिः अर्जितज्ञानमाध्यमेन नैकाः कार्यक्रमाः प्रस्तुताः । येषु संस्कृतनाटक एवं दैनिकप्रयोगस्य संस्कृतवार्ता आसीत् । योगशिक्षकैः श्रीयोगेश कुमारमहोदयैः प्रशिक्षार्थिनां कृते योगाभ्यासस्य प्रशिक्षणं प्रदत्तम्।

मालवी

-डॉ.राधावल्लभत्रिपाठी

सेवानिवृत्ते: सोपानसरणिम् अवरोहत:
धरित्रीं स्पृशत: स्म चरणौ
वानप्रस्थसंन्यासयो: सन्धौ अवस्थितस्य
मम मनसो नैकानि आवरणनि त्रुटितानि।
तदा
ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्य
पृथुलकायग्रन्थम्
अध: अवस्कन्ना
काव्यप्रकाशपुस्तकस्य पृष्ठतो-
यस्मिन् कस्मिन्नपि कोणे निलीना
मम अनवधानताया एकस्मिन् क्षणे
परावृत्ता अकस्मात्-
प्राप्ता मां मालवी।

यथा क्रौञ्चवधे जाते
कवे: शोक:
श्लोके स्फुटित: स्यात्
क्वचित् द्वित्राणि वाक्यानि मालव्यां
पत्न्या आलपतो मे वक्त्रात्
सहसैव समुद्गतानि

इदानीं चिन्तयामि
क: स य एवमकस्मान्मालवीमस्फोरयत्
स विगतेषु षष्टिवर्षेषु क्व निलीन आसीत्?
अहं स्वाभ्यन्तरमवलोकयामि
तस्य प्रत्यभिज्ञायै।

-साभार: अर्वाचीनसंस्कृतम्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

(मानित विश्वविद्यालय)

56-57, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी नई दिल्ली-110058

संस्कृत सीखने के लिए पत्राचार पाठ्यक्रम सत्र 2015-16

घर बैठे सुगम विधि से संस्कृत सीखने के लिए राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली द्वारा पत्राचार माध्यम से संस्कृत पाठ्यक्रम चलाया जा रहा है। एक वर्ष के लिए पाठ्यक्रम शुल्क रू.250/- भारतीय नागरिकों के लिए तथा 50 डालर विदेशी नागरिकों के लिए है। शुल्क ड्राफ्ट द्वारा कुलसचिव के नाम से भेजा जाना चाहिए। शुल्क प्राप्ति के पश्चात् पंजीकरण हो जाने पर पाठ्यसामग्री अध्ययनार्थी के आवास पर डाक द्वारा भेजी जाएगी। विशेष विवरण के लिए राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान की वैबसाइट www.sanskrit.nic.in देखें।

आवेदन पत्र निःशुल्क हमारी वैबसाईट से प्राप्त किया जा सकता है। ड्राफ्ट तथा आवेदन पत्र भेजने हेतु पताः-

सहायक कुलसचिव,
पत्राचार अनुभाग,
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान,
56-57, इस्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नई दिल्ली-110058

मामकीनं हि राष्ट्रम् ।

वीथ्यां वीथ्यां प्रसन्नान् प्रमुदितमनसा सज्जनान् भावपूर्णान्
ग्रामे ग्रामे सुसिद्धाननवरतमिमां प्रापयन् प्रीतिदृष्टिम्।
संस्थाने संस्कृतान् नित्यमतिरसयुतं तोषयन् राजते तम्
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 1।।

सम्यक् सृष्टिं विनष्टुं प्रतिदिवसमथोन्मेषतो दुर्जनाश्च
शिक्षां दीक्षां प्रदातुं विषमतरमिमां लोकसंहारकर्त्रीम्।
एते संस्कारहीनाः सुनयन विमुखाः दानवाः नित्यमेव
नष्टं कुर्वन्तिमूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 2।।

बालान् प्रायः पितृभ्यां विरहितमथवा कामिनीः स्वामिभिश्च
रक्षासूत्रस्यहेतुं सुदृढमतितरं बालिकाः बन्धुभिश्च।
देशाद्वै रक्षकांश्चाभिनवमतिपरान् भ्रातृतो भ्रातृवर्यान्
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 3।।

ऊर्जां सम्यक् प्रदद्यात् विकसित सुजनान् कर्षकान् भावपूर्णान्
नित्यं नूनं नवीनं वपन विधिविधौ दीयते दिव्यबीजम्।
डीएपी यूरिया जलमुचितमपि प्राप्यते यत्र सर्वं
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 4।।

व्यापारे भारतीये सततमधिगताः सत्यशीलाः सुशीलाः
धर्मे चार्थे च मोक्षे सफलतर जनाः श्रेष्ठिनः कर्मदक्षाः
लोके नित्यं रमन्तः सरलतरजनाः भारते भान्ति नित्यम्
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 5।।

कार्यं कुर्वन्ति नित्यं परहितभरितं कर्मशीलाः नितान्तम्
स्वान्तं ध्वान्तं महान्तं सुखमनुभवितुं तत्पराः सन्ति सर्वे।
एवं भूतं मदीयं प्रगतिपथगतं मानवीयं स्वदेशं
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 6।।

छात्राः स्वाध्यायशीलाः गुरुचरणगता यत्र देदीप्यमानाः
आत्मानन्दं लभन्तः सरलतर नवाचारमादाय सर्वे।
स्वात्मानं ध्यायमानाः प्रकटितपरमान् प्राकृतान् ज्ञायमानाः
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 7।।

मंचे सन्ति प्रकृष्टाः हरिहरगुरवःमानवान् पालयन्तः
दिव्यं रूपं ददन्तः भुवनमतिनवं भारतं भारताय।
विश्वस्मिन् भाति शुद्धं बहुसुखदतरं प्राणिनां सौख्यरूपं
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 8।।

गंगा तापं विनष्टुं प्रवहति सुखदा तुंगभद्रा तथैव
कृष्णा गोदावरीति निखिलमपि जगत् पावयन्ती वहन्ती।
कावेरी सिन्धु कोसी सतलुज सहिताः ब्रह्मपुत्रास्ति यत्र
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 9।।

भो भो संकल्पशीलाःतरुवरमनुजाः जीवभूताः प्रभूताः
आत्माानं भावयन्तो निजभवनमिदं सर्वथा रक्षणाय।
दुष्टान्मूढान् विनष्टुं प्रगतिपथपदं प्रापितुं यान्तु मार्गे
एवं कुर्वन्तु नित्यं बहुसुदृढतरं मामकीनं हि राष्ट्रम्।।10।।

गंगां संम्प्राप्य धीराः रविशशिसहिताः निर्जराः वीतरागाः
विद्वांसो भारते वै समुपहितधिया विश्वकल्याण कर्तुम्।
सन्तः संरक्षितुं वा सुतनमनवचोभिः सदा यत्नशीलाः
नष्टं कुर्वन्ति मूढाः प्रतिदिवसमिदं मामकीनं हि राष्ट्रम्।। 11।।

डॉ0 श्रेयांश द्विवेदी प्राध्यापक, संस्कृतविभाग
रा.शै.अनु.एवं प्रशि.परिषद् हरियाणा, गुड़गाँव

सम्पादकीयम्

धनस्य सार्थकता

विगते सप्ताहे देहल्याः धनिकः भंवरलाल जैन महोदयः स्वीयां अमूल्यां सम्पदां दानरूपेण समर्प्य गृहस्थाश्रमं च परित्यज्य सन्यासाश्रमं स्वीकृतवान् । इदानीं ते भव्यरत्न विजय इति नाम्ना प्रसिद्धिं गताः इति नवीनतमा सूचना समाचार पत्रेषु बहु प्रकाशिता। वस्तुतः जीवने आत्मसन्तुष्टेः आत्मज्ञानस्य च प्रेरणा प्रदायिका एषा घटना।

अनेनैव प्रकारेण अमेरिकास्थः उद्योगपतिः ऐड्र्यू कारनेगी महोदयः स्वीयां सर्वां धनसम्पदां निर्धनेभ्यःपुस्तकालय निर्माणाय व्ययीकृतवान्। अमेरिकायाः पंचविंशति प्रतिशतं पुस्तकालयाः ऐड्र्यू कारनेगी महोदयस्य धनेन स्थापिताः। एकदा स्वीये साक्षात्कारे तेन कथितं यन्मया तथा आनन्दः विश्वस्य श्रेष्ठतम धनिकोभूय कदापि नानुभूतः यथा निधनेभ्यःपुस्तकालय निर्माणेन।

सर्वश्रेष्ठः ऑस्कर वाइल्ड महोदयः 'दे प्रोफण्डिस' इति स्वीयां रचनायां धनाभाव विषये कथितवान् यत् धनस्य महत्वं तावदेव यावत् मनो वेदना न स्यात् अथ च प्रसन्नतायाः, मित्रतायाः, प्रेमपूर्णाभिव्यक्तेः, शान्तेश्च पथप्रदर्शकः स्यात्।

विश्वस्य श्रेष्ठतमेषु धनिकेषु एकस्य वारेन वफेट महोदयस्य कथनमस्ति यत् कश्चन धनवान् अस्ति इति दोषो नास्ति। दोषस्तु एतच्चिन्तनम् अस्ति यद् धनं सर्वाणि सुखस्य साधनानि सहैव नीत्वा आगमिष्यति। वस्तुतस्तु एतत् असम्भवम् । मानवः श्रेष्ठतमो धनिको भवेत् तथापि सुखस्य,शान्तेः, सद्भावनायै च पृथक् प्रयासः करणीय एव।

वस्तुतः धनं तदेव येन मानवस्य विकासो भवति। एतत् सर्व तदैव सम्भवति यदा धनस्योपयोगी मानवः बुद्धिमान् , सद्भावनाभरितश्च स्यात्। नोचेत् तदेव धनं कुमार्गं नीत्वा भृशं दूषयति। धनस्य सदुपयोगेन मानवः परिष्कृतोभूय समाजस्य सर्वथा हितं सम्पादयति।

अस्माभिः धनस्य महनीयतां गाम्भीर्यं च विचार्य सुखस्य,शान्तेः, सद्भावनायै च सार्थकः प्रयासः करणीयः।

लेखकानां कृते निवेदनम्

समोद संसूचयामो यत् दिल्लीतः प्रकाश्यमाना संस्कृत-संवादनाम्नी पाक्षिकी पत्रिका भवतां समेषां संस्कृतानुरागिणां सृजनात्मकलेखान् गद्यत्वेन पद्यत्वेन वा आमन्त्रयति। तत्र भवल्लेखभाषा सुसंस्कृत परिष्कृत सरसा स्वकल्पिता औचित्यपूर्ण कल्याणवाहा आधुनिकभावभरिता समाजिकचैतन्यसम्भृता च स्यात्। आशास्महे भवन्तः निजपरितः जायमानानां नवीनानां घटनानां कार्यक्रमाणां च समाचारमत्र sanskritsamvad@gmail.com, सम्प्रेष्य संस्कृतसंस्कृत्योः प्रचाराय नैजं योगदानं प्रदास्यन्ति।

- संवादाय यान् लेखान् प्रेषयेयुः ते कागदस्य एकस्मिन् एव पार्श्वे लिखेयुः। पङ्क्तीनां मध्ये पर्याप्ततया अवकाशो भवेत्।
- लेखाः स्फुटैः अक्षरैः संयोजनं कारयित्वा प्रेषयन्ति तर्हि उत्तमम्।
- लेखस्य मूलं प्रति प्रेषयेयुः हस्तलिखितछायाप्रतिलेखाः न स्वीक्रियन्ते।
- लेखेषु, गीतेषु वा कुत्रापि राष्ट्रविरोधः व्यक्तिविरोधश्च न स्यात्।
- लेखस्य आदौ अन्ते वा लेखकस्य नाम अवश्यम् उल्लिखितं स्यात्।
- प्रसंगविशेषनिमित्तीकृत्य रचितः लेखः मासात् पूर्वम् एव प्रेषणीयः।
- कथाम् लेखञ्च येऽनुवादं कृत्वा प्रेषयितुम् इच्छेयुः ते मूललेखकस्य अनुमतिपत्रं प्राप्य एव प्रेषयेयुः।
- ई-मेल् माध्यमेन अपि लेखादिकं प्रेषयितुं शक्यम्। तदा तु वाक्मैन-चाणक्यफोण्टद्वारा पेजमेकर इत्यस्मिन् देवनागरीलिप्यां मुद्रितैव सामग्री प्रकाशनाय सौकर्यं भवति।
- लेखाः पी.डी.एफ स्वरूपेऽपि स्वीक्रियते।
- संस्कृतजगद्वार्तासु केवलं संस्कृतभाषायामेव प्रेषणीयः।

वेदेषु राष्ट्रचिन्तनं मानवकल्याणचिन्तनञ्च

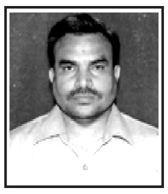

-डॉ श्रेयांश द्विवेदी
प्राध्यापक संस्कृत विभाग
राज्यशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्,
हरियाणा, गुरुग्रामः 122001

ज्ञानार्थक विदधातोः करणेऽर्थे घञ् प्रत्यये कृते सति वेद इति पदस्य सिद्धिर्जायते अतस्माद् व्युत्पत्तिर्भवति विद्यते ज्ञायते अनेन इति वेदः सर्वस्मिन् कार्ये वेदाः प्रमाणभूताः अत एवोच्यते वेदाः प्रमाणम् इति । मीमांसा दर्शने उक्तं यत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वयं यस्य ज्ञानं न प्राप्नुमः तस्य ज्ञानं वेदेभ्यः निश्चप्रचं ज्ञातुं शक्नुमः । यतोहि वेदाः विश्वस्य ब्रह्माण्डस्य समग्र ज्ञानस्य आधारभूताः सन्ति । अतस्मात् वेदानां राष्ट्रचिन्तनम् मानकल्याणचिन्तनञ्च सार्वभौमिकं विद्यते । उक्तमपि- इष्टप्राप्त्यनिष्ट परिहाराय अलौकिकम् उपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । वस्तुतः गुरु-शिष्य परम्परा माध्यमेन वेदाः संरक्षिताःअतःश्रुति इति नाम्ना प्रसिद्धिं गताः । इमे वेदाः श्रुतपरम्परया एव संरक्षिताः । चिरकालाद् साहित्य संरक्षणपरम्परायां वेद-साहित्य-संरक्षणात् अन्यद् साहित्य संरक्षण परम्परायाः ऐतिह्यं नैव परिलक्ष्यते । अनेन चिरकालं वेदानां परिरक्षणेन भारतीय-मानवानां वेदानां प्रति गरीयसी श्रद्धा अनुभूयते । मनुना मनुस्मृतौ वेदत्रयी इति विषये उक्तं यद् ब्रह्मा कल्पारम्भे पूर्वतनेषु कल्पेषु वेदानां या स्थितिरासीत् ये वेदाः आसन् तान् एव अग्निदेवात् ऋग्वेदं वायुदेवात् यजुर्वेदं सूर्यदेवात् च सामवेदं सम्प्राप्तवान् । ते सनातनाः वेदाः अपौरुषेयाश्च वेदाः इति स्वीकृतवन्तः1 । वेदाः मन्त्रम्, ब्राह्मणम् इति भागद्वये विभक्ताः । उक्तमपि - मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।। मन्त्रभागे मन्त्राणामुच्चारणपूर्वकं यज्ञानुष्ठानेषु आवाहितानां देवानां स्तुतिः विधीयते । ब्राह्मण भागे च यज्ञानुष्ठानानां विधानस्य प्रयोजनं सविस्तरं वर्णितम् । ब्राह्मण भागो त्रिधा विभक्तः ब्राह्मणः आरण्यकः उपनिषद् । अनेन प्रकारेण वैदिक वाङ्मयं चतुर्धा विभज्यते

1. मन्त्रो भागः 2. ब्राह्मण-भागः
3. आरण्यक-भागः 4. उपनिषद्भागः

मन्त्र ब्राह्मण भागयोः वर्णनं विहितम् । आरण्यक-भागे मानवानां जीवनस्य तृतीये पर्वणि वानप्रस्थाश्रमे प्रविष्टानां वीतरागिणां दैनन्दिन्याः वर्णनं कृतम् । उपनिषत्सु वैदिककालिकं दार्शनिक साहित्यस्य वर्णनं कृतमस्ति । भारतीयैः मनीषिभिः इमे चत्वारः एव वेदरूपेण स्वीकृताः सन्ति । यद्यपि मीमांसा दर्शनानुसारं ब्राह्मण भाग एव वेदरूपेण स्वीक्रियते । वेदान्तिनः उपनिषद्भागञ्च वेदरूपेण स्वीकुर्वन्ति । महर्षि दयानन्द सरस्वती महाभागाःमन्त्रभागमेव वेदरूपेण स्वीकुर्वन्ति। तेषां मतमस्ति यद् ब्राह्मणभागस्तु मन्त्रभागस्य व्याख्यामात्रमस्ति। पाश्चात्याः विद्वांसः अपि वेद इति कथनेन संहिता भागमेव स्वीकुर्वन्ति न तु संहितानां परम्परागत विकासपरम्परायां सम्पादितान् ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषत् प्रभृति ग्रन्थान् । वैदिकवाङ्मय इति कथनेन तु सर्वेषां भागानां शास्त्राणां दर्शनानाञ्च समावेशः सर्वैरेव स्वीक्रियते।

वैदिकवाङ्मये राष्ट्रचिन्तनं मानवीयं चिन्तनञ्च महत्त्वपूर्णं विद्यते। प्राचीनकालादेव मानवानामुद्धाराय मानवतायाःविकासाय राष्ट्रसंवर्धनाय च वैदिकवाङ्मयं बहुधा मार्गदर्शनं चकार करोति च । अनेन कारणेन राष्ट्रसंवर्धनाय वेदानां वेदङ्गानाञ्च महत्त्वम् अतितरां प्रसङ्गिकतां भजते। वस्तुतः प्रतिराष्ट्रं नास्तिकाः आस्तिकाश्च उभयविधमानवाः सन्ति। तेषु नास्तिकैः वेदेषु अनादरभावः प्रकटितः। परं ये आस्तिकाः ऋषयः मनीषिणःतैः वेदानां महत्त्वं लोकोपकारित्वं मानवतायाः संवर्धकत्वं राष्ट्रसंवर्धकत्वञ्च स्वारस्येन वर्णितम्।

विश्वस्य साहित्यं मानवतायाः विकासश्च वेदैःवेदविद्भिःमनीषिभिः सृष्टिकालादेव परिकल्पितः सम्बर्धितश्च आस्तिकेषु दर्शनग्रन्थेषु अपौरुषेयाः देववाग्रूपेण वेदाः स्वीकृताः वेदानुसारं मानवाः जीवनदर्शनं विज्ञाय स्वीयाञ्जीवनयात्रां निर्बाधरूपेण परिचालयन्ति। धर्मस्य,मानवसभ्यतायाश्च आधारभूताः वेदाः इति विभावनीयम्। २

अनेन प्रकारेण विश्वस्मिन् साहित्ये वेदानां महत्त्वपूर्णं स्थानं वरीवर्ति। वेदेषु मानवानाम् अद्वितीया श्रद्धा वर्तते । प्राच्याः प्रतीच्याश्च विद्वांसः समानरूपेण एकस्वरेण वेदानां प्राचीनतां स्वीकुर्वन्ति। अत एव भारतीय दर्शनग्रन्थेषु उपनिषद्ग्रन्थेषु च वेदसम्मत-परम्पराणां वर्णनं सर्वत्र दृश्यते। अतस्मादेव वेदेषु नितरामनादरभावभरिताः पाश्चात्याः अपि वेदानां महत्वं स्मारं स्मारं दर्शं दर्शं लिलेख यत् -The Rigveda is the oldest book in the library of World.3

अनेन प्रकारेण लब्धप्रतिष्ठाः विश्वसभ्यतायाः,राष्ट्रसभ्यतायाः,मानवसभ्यतायाश्च परिपोषका इमे वेदाः मानवेषु दुष्प्रवृत्तीनामाक्रमणात् प्रायः भारतेषु मानवानां मानसपटलात् विलुप्ताः जाताः। इमे महत्त्वपूर्णाः वेदादिग्रन्थाः महर्षि दयानन्द सरस्वती महोदयैः भारते वेदानाम् अनुपलब्धिवशात् जर्मनदेशात् समानीय भारतीय जनमानसे वेदानां महत्त्वं स्थापितम्।

अस्मिन्नेव उपक्रमे महर्षि दयानन्दः तत्कालीन समाजस्य राष्ट्रस्य विकासाय च वेदानां महत्त्वं वर्णयामास । तेन वर्णितं यत् वेदेषु विविधाः कलाः, विविधाःविधाः, विश्वबन्धुत्वभावनाः, मानवानामेकसूत्रे निबद्धुं क्षमता, एकतायाःभावना, मानवानां राष्ट्रस्य च सर्वाङ्गीणविकासक्षमता यथा अस्ति तथा अन्यत्र कुत्रापि नास्ति।

अनेन प्रकारेण दुर्लभानां दुर्ज्ञेय वेदानां महत्त्वस्य प्रचाराय महर्षि दयानन्देन मन्त्राणां पारमार्थिकदृष्ट्या व्यावहारिकदृष्ट्या जीवनोपयोगि सरणिञ्चानुसृत्य हिन्दीभाषायां राष्ट्रचिन्तनपरं वेदभाष्यं विलिख्य मानवानां महदुपकारः कृतः शान्तिमार्गश्च प्रदर्शितः। अनेन प्रकारेण दुर्ज्ञेय वेदानां सामान्येन भाष्येण मानवानां राष्ट्रस्य च कल्याणमार्गःसमुद्घाटितः। वेदानां हिन्द्यानुवादाभावे समेषां मानवानाङ्कृते वेदाध्ययनं दुरूहकार्यमासीत्। साम्प्रतं मनीषिभिःविविधाभिःभाषाभिःवेदानामनुवादःकृतः। इदानीं महर्षि दयानन्देन वेदाध्ययनं सुलभं कृतम्म्।

चार्वाकानां कथनं यत् "त्रयो वेदस्य कर्तारः धूर्त भाण्डनिशाचराः" प्रभृति वाक्येषु श्रद्धां दधानः मानवाःअपि साम्प्रतं वेदानुसारं जीवनं यापितुं प्रयतन्ते। इदानीम् आधुनिक समाजे दुःखम्, कष्टम् , क्लेशः,हाहाकारः,ईतिः,द्वेषः, हिंसा,कामः,क्रोधादीनाम् सर्वतोभावेन वृद्धिः दरीदृश्यते। येन प्रभावेण मानवः संसारात् पलायते। अथ च धैर्यं परित्यज्य आत्मविनाशाय परेषां राष्ट्रस्य च विनाशाय अनवरतम् अग्रे गच्छति । अत एव साम्प्रतं वयं सर्वे प्रतिराष्ट्रं समाचार पत्रेषु पठामः, चतुष्पथे शृणुमः यत् ह्यः इयान् संख्याकाः जनाः व्यापादिताः, तस्मिन्नगरे अपहरणं जातम्, अन्यस्मिन्नगरे बालिकाः अपहृताः, 16.12.2014 ईशवीये वर्षे पेशावरस्थ सैनिक विद्यालये पठन्तः 145 छात्राः मारिताः इति घटना नव नव रूपधराः घट्यन्ते तेन मानवतायाः ह्रासः दानवतायाश्च विकासः इति अनुभूतिः सर्वेषां हृदि जायते। अस्मिन् युगे एकतायाः, विश्वबन्धुत्व-भावनायाः, ज्ञानसंचारं राष्ट्रचिन्तनपराः वेदमन्त्राः एव कर्तुं क्षमः। प्रतिमानवं वेदमन्त्राःमानसिकं स्वास्थ्यं सामाजिकं स्वास्थ्यं शारीरिकं स्वास्थ्यं प्रदातुं समर्थाः । अतःराष्ट्रस्य विकासाय मानवतायाः विकासाय वेदाः नितान्तमध्येतव्याः। यदा वयं सामवेदस्य उद्गीथानां गानङ्कुर्मः तदा मानवानां कल्याणस्य मार्गः प्रशस्यते। उद्गीथेषु सामाजिक संरचनायाः, मानवकल्याणस्य, सुखस्य, शान्तेः, एकतायाः, विश्वबन्धुत्वस्य च भावना समुद्भूयते। यस्याः प्रभावेण महाराजा हरिश्चन्द्रः, दशरथः,श्रीरामः,श्रीकृष्णः , पूर्वतनैःपूर्वजैश्च आदर्शाः स्थापिताः। यदा वयं तान् आदर्शान् मनीषिभिः वक्तृभिः वेद वाक्यरूपेण शृणुमः तदा अस्माकं मनसि उत्साहः, राष्ट्रभक्तिः, विश्वबन्धुत्व-भावना च नरीनर्ति। विभावयन्तु यद् वेदमन्त्राणां श्रवणमात्रेण सुखस्य शान्तेश्चानुभवः संजायते तर्हि वेदमार्गस्य स्वीकारे कृते अवश्यमेव अस्माकं जीवने सुखस्य, शान्तेः, समृद्धेश्च विकासः नूनं समागमिष्यति। अत एव महात्मा गान्धी स्वतन्त्रे भारते रामराज्यस्य स्थापनार्थं कटिबद्धः आसीत्। अस्माकं महर्षयः मनीषिणः वेदज्ञाः आसन् अतः तेषाञ्जीवनं सुखसम्पन्नं ज्ञानसम्पन्नं विज्ञानसम्पन्नञ्चासीत्। अनेन उदाहरणेन इदं कथयितुं शक्यते यत् वेदेषु प्रतिपादितैः सिद्धान्तैः वयं स्वराष्ट्रे स्वजीवने समग्रे ब्रह्माण्डे च सुखस्य शान्तेश्च स्थापनां कर्तुं क्षमः। वेदेषु यथा आध्यात्मिकभावानां प्रचुरप्रयोगात्मकाःमन्त्राः निगदिताःतथैव भौतिकतायाः सम्पोषकाः मन्त्राः अपि वर्णिताः सन्ति। भवतु कलाक्षेत्रम् , विज्ञानक्षेत्रम् , वाणिज्यक्षेत्रम् , दार्शनिकक्षेत्रम् ,अर्थक्षेत्रम् , गणितक्षेत्रम् , चिकित्साक्षेत्रम् , कृषिक्षेत्रम् सर्वस्मिन् विषये विकासात्मकाः मन्त्राः वेदेषु बहुधा वर्णिताः सन्ति। सर्वेषु क्षेत्रेषु मानवैः कथं व्यवहर्तव्यम् इति वेदमन्त्रैः प्रतिपदं प्रतिपलञ्च शिक्षाप्रदीयते।

ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ ४

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्य भिषतो वशी ॥५

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः ।। ६

एतेषु मन्त्रेषु दार्शनिकाः सिद्धान्ता वैज्ञानिकाश्च सिद्धान्ताः

शेषभागःपंचमपुटे

चतुर्थपुटस्य शेषभागः

वेदेषु राष्ट्रचिन्तनं ..

समानरूपेण वर्णिताः सन्ति। ऋतम् इति कथनेन शाश्वतम् अपरिवर्तनीयम्। दार्शनिकमतानुसारं त्रिकालाबाधितं सत्यमेव ऋतम् इति स्वीकरणीयम् । निघण्टौ सायणभाष्ये च ऋतम् सत्यस्य समानार्थक पदम् स्वीकृतम्। ऋतम् सत्यम् इत्यनयोः भेदं प्रदर्शयन् सायणेन लिखितं यत् मानसिकस्तरे यत् सत्यम् तदेव ऋतम् वाचिकस्तरे यत् सत्यं तत् सत्यम्।७

ऋतम् देवता अस्ति।

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋ तस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः।।८

ऋतस्य यज्ञार्थे प्रयोगः

अवस्पृधि पितरं योधि विद्वान् पुत्रो यस्ते सहसःसून ऊहे ।

कदाचिकित्वे अभिचक्षसे नोग्ने कदाँ ऋतचिद्यात यासे ।। ९

ऋतस्य वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवानो अक्रन्।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः।। १०

ऋतस्य स्तोत्रार्थे प्रयोगः

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्चिकिद्धृतस्यधारा अनुतृन्धिपूर्वीः।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः।। ११

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीट्ट ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्स्राणस्य नहुषस्य शेषः।। १२

अयमुसानः पर्यद्रिमुश्रा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः।

रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभियोधदिन्द्रः।। १३

अथ च यत् परिवर्तनीयं सन्नपि तस्मिन्नेव क्षणे अपरिवर्तनीयं भवति तत् तात्कालिकं सत्यम् इति कथ्यते । अनेन ज्ञायते यत् सत्यस्य आधारः ऋतम् इति अस्ति। प्रत्येकं अस्थिरं वस्तोः आधारः स्थिर वस्तु एव भवति। सूर्यः स्वीये अक्षे भ्रमति स्थिरः अपि भवति। अनेन प्रकारेण सूर्यं परितः पृथिवी स्वीये अक्षे भ्रमन्ती सूर्यस्य परिक्रमां करोति। विभावयन्तु अस्माकं द्विचक्रिकायाः चक्रे अरा नेमिः स्थिराः सन्तोपि भ्रमति परं अरा नैव भ्रमति । अनेन प्रकारेण कथयितुं शक्यते यत् प्रत्येकम् अस्थिरं वस्तु स्थिर वस्तोः आधारः भवति । तं परमात्मा पूर्वस्मिन् कल्पे यथा निर्मितवान तथैव पूर्वज्ञानेन अस्मिन् कल्पे अपि निर्मितवान् -

अग्नेनेमिरराम इव देवांस्त्वं परिभूरसि आराधस्चित्र मृंजसे।१४

रथस्य चक्रे यदि नेमिः न स्यात् तर्हि तस्य का गतिः भविष्यति । रथचक्रस्य विश्लेषणं कुर्मश्चेद् तस्य मध्ये कृतं छिद्रं केन्द्रं भवति । यस्मिन् अराः संयुक्ताः भवन्ति । बहिः अराः सर्वत्र नेमितः आवृताः भवन्ति। अनेन प्रकारेण निर्मितस्य रथस्य उभयोः चक्रयोः केन्द्रीय छिद्रेषु पूर्वापरभागयोः निवेशः भवति । रथस्य गमने चक्रौ भ्रमतः येन रथः अग्रे गच्छति । रथचक्रयोः इत्थं निर्माणे सती रथस्य गतिः भवति । यदि अस्मात् विपरीत रथचक्रेषु अरान् सर्वतः आवृतं कुर्वन्तीं नेमिम् अपवार्य रथस्य गतिः सम्भाव्यते ? मैवं । अनेन प्रकारेण यथा रथचक्रस्य नेमिः अरान् सर्वतः व्याप्नोति । तथैव अग्निनामकः परमात्मा सर्वान् देवान् सर्वतः व्याप्नोति । इमे देवाः सन्ति सूर्यः,चन्द्रः, भौमः, बुधः, गुरुः, शुक्रः, शनिः, पृथिवी । इमे सर्वे सौर्यजगद्रूपी रथस्य विभिन्नानि चक्राणि सन्ति । यैः सौरजगद् रूपी रथः व्यवस्थित रूपेण चलति । यथा रथचक्रं नेमिभिः आवृतं भवति तथैव सूर्यचन्द्र प्रभृतयः अग्नि स्वरूप-परमात्मनः(नेमितः) आवृताः भवन्ति । तदेव एतेषु सर्वेषु परिभू भवति । यदि प्रभुस्वरूपः नेमिः न स्यात् तर्हि इमे सर्वे पिण्डाः अणु-परमाणु रूपेण विभक्ताः भविष्यन्ति । विभक्ते सति च जगद्रूपी रथस्य विनाशः भविष्यति । अनेन प्रकारेण अस्माकं शरीरे अपि इन्द्रिय रूपी देवो भूय विराजते ।

समग्र मानवजातिः मूलतः विज्ञानं प्रति आकृष्टा सदपि राष्ट्रचिन्तनं कुर्वन्ती वेदाध्ययनं प्रति अग्रे गच्छति तदर्थं प्रयतते च । यतोहि मानवानां कल्याणं वाञ्छन् परमात्मा आभ्यन्तरं विराजते । उक्तमपि -

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः

आप्राद्यावा पृथिवी अन्तरिक्षम् सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। १५

अस्मिन् मन्त्रे निखिले ब्रह्माण्डे समेषां पदार्थानाम् आत्मा सूर्यः समुद्घोषितः। यथा अस्माकं शरीरे आत्मायाः स्थानं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। शरीरात् आत्मनः निर्गते सति शरीरं निष्क्रियं निष्प्राणञ्च भवति। तथैव जगद्रूपी शरीरात् सूर्यरूपी आत्मनःयदा निष्क्रमणं भवति तदा जगदपि शरीरवन्निश्चेष्टं क्रियाहीनं निष्प्राणञ्च भवति।

वस्तुतः यदि वयं सूक्ष्मेक्षिकया सूर्यस्य महत्त्वं पश्यामश्चेत् एतन्निर्विवादरूपेण सिद्ध्यति यत् सूर्यं विना अस्माकं जीवनं राष्ट्रचिन्तनञ्च असम्भवम्।

अथर्ववेदस्य द्वितीय काण्डस्य क्रिमिजम्भनम् सूक्ते रोगोत्पत्तौ कारणभूतानां क्रिमीनां वर्णनं कृतम् । क्रिमिनाशनम् सूक्ते क्रिमिघ्नम् सूक्ते च रोगोत्पत्तौ कारणभूतानां क्रिमीनां विनाशाय वर्णनं कृतम्म्। क्रिमिः द्विधा वर्णितौ। एको दृष्टरूपःक्रिमिःद्वितीयो अदृष्टरूपः क्रिमिः उक्तमपि- दृष्टमदृष्टमतृहमथोकुरूरुमतृहम् १६ अत्र क्रिमयः रोगस्य कीटाः (germs) सन्ति । क्रिमि पदस्य कृवि धातोः निष्पन्ने सति अर्थः सञ्जायते हिंसकः अर्थात् रोगोत्पादकः । अनेन प्रकारेण वकारस्य स्थाने मकारे कृते सिद्ध्यति। क्रिमि पदस्य सिद्धिः कृ धातोः अपि भवति। अस्यापि अर्थो भवति हिंसकः रोगजनकक्रिमिःरोगमुत्पाद्य रोगिणां हिंसां कुर्वन्ति । दृष्टक्रिमिः-अदृष्टकृमिः (ज्ञातकृमिः अज्ञातकृमिः)। अस्यायमभिप्रायो यत् यैः क्रिमिभिः संजातरोगस्य ज्ञानं जायते ते दृष्ट क्रिमयः। शेषाः अदृष्टकृमयः। एतेषां विनाशाय कथितं यत्-

उद्यन्नादित्यःक्रिमीन् हन्तु निम्रोचन हन्तु रश्मिभिः। ये अन्तः क्रिमयो गवि ।। १७

उदयकालीनः अस्तंगतश्च सूर्यः स्वीयैः रश्मिभिःतेषां क्रिमीनां विनाशं कुर्यात् ये क्रिमयःसूर्यस्य रश्मिषु आभ्यन्तरे सन्ति । येषां रश्मीणां प्रभावःयेषां क्रिमीनामुपरि अस्ति।

सूर्यः पूर्वस्यां उदेति इति कथनं साम्प्रतम् अतीव सरलं परं सृष्टि काले यदा मानवः उदयकाले सूर्यं दृष्टवान् तदा पूर्वदिशायाः निर्धारणं नैव कृतवान् स्यात्। अत एव वेदमन्त्रे निगदितम्-

उत् पुरस्तात् सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।

दृष्टांश्च घ्नन्नदृष्टांश्च सर्वांश्च प्रमृणन् क्रिमीन्।। १८

पूर्वस्यां दिशि उदितं सूर्यं सर्वे पश्यन्ति । अयं दृष्ट अदृष्ट क्रिमीनां (कीटानां) विनाशं करोति । वस्तुतः जगतः सर्वे जीवाः सूर्याल्लब्ध-ऊर्जाः अनुप्राणिताः लाभान्विताश्च सन्नपि तस्य महिमानं न जानन्ति । ये केचन विचारशीलाः मानवा तेऽपि विज्ञानात्मक दृष्टौ अनभिज्ञा एव । यदि प्रारम्भिकाः वैज्ञानिकाः महत्वपूर्णं मानवोपयोगी च वस्तून् निर्मीय जनान् आनन्दयन्ति , अतः सूर्यः वेदस्य आत्मा इति कथयित्वा बहवः विज्ञान जनक विन्दून् प्रति राष्ट्रचिन्तनाय मानवानां ध्यानाकर्षणं वेदे कृतम् । अस्मात् एव सम्बद्धाः बहवः वेदमन्त्राः प्रस्तोतुं शक्यन्ते । परं तत्र विशेष अनुसन्धानस्य अपेक्षा विद्यते ।

गणितशास्त्र विशारदः विष्णुकान्त वर्मा वेदेषु विज्ञानस्य प्रतिपादनं कुर्वन् स्वीये(वैदिक सृष्टि उत्पत्ति रहस्य भाग-1) इति ग्रन्थे वैदिक मन्त्रान् आधारीकृत्य रसायनशास्त्रस्य नाभिकीयविज्ञानस्य च विवेचनं कृतवान् । साम्प्रतं विविध विश्वविद्यालयेषु वेदमन्त्रान् आधारीकृत्य उच्चस्तरीयम् अनुसन्धानं प्रचलति । फलतः नवीनानां सूत्राणाम् आविष्कारः जायते । येन मानवानां प्रगतिः अपि सञ्जायते । वेदेषु लौकिकाभ्युदयाय आवश्यकसाधनानां श्रोतांसि वर्णितानि । सहैव सुखस्य शान्तेश्च विशेष रूपेण वर्णनं कृतम् । यथा -

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शंकराय च

मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ।। १९

सुखं तु भौतिक उन्नति माध्यमेन प्राप्तुं शक्यते । तथापि आत्मिक शान्तिः अत्यन्त महत्वपूर्णं शाश्वतञ्च भवति। सुखं क्षणिकं भवेद् चेत् उत्तमं सहैव शान्तिः भवेद् चेत् अत्युत्तमम्। शान्तेः अभावे सुखं अपि दुःखायते। यथा रोगग्रस्तं मानवं किमपि वस्तु न शोभते तथैव अशान्तं मानवम् अपि सुखमपि दुःखायते । अत एव वेदेषु मानवेभ्यः शान्ति प्रदायकाः बहवः मन्त्राः प्रयुक्ताः । यदि आधुनिके युगे मानवः भ्रातृसुखम् शान्तिश्च इच्छति चेत् वेदान् स्वीकुर्यात्। यतोहि वेदानां महनीयता विश्वस्मिन् साहित्ये एकस्वरेण उद्घोषिता । सर्वेषां धर्माणाम् आधारः विश्वसाहित्यस्य आत्मा भारतीयानां दर्शन शास्त्राणाम् उपनिषदां उद्गमस्थलं वेदाः इति प्राच्याःप्रतीच्याश्च स्वीकुर्वन्ति । तेषामेव वेदानां मन्त्राः मानवमात्रं वसुधैव कुटुम्बकं सुखस्य शान्तेश्च उपदेशं कुर्वन्तःराष्ट्रचिन्तनाय निर्दिशन्ति। उक्तमपि-

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते।। २०

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसार मुत स्वसा ।

सत्यं च योगिनं सव्रतो भूत्या वाचं वदत भद्रया ।। २१

पुमान् पुमां सम्परिपातु विश्वतः ।। २२

शृण्वन्तु सर्वे(विश्वे) अमृतस्य पुत्राः ।। २३

सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा ।। २४

कृण्वन्तो विश्वमार्यम् ।। २५

उपर्युक्तेभ्यः मन्त्रेभ्यः इदमेव प्रतिध्वनितं भवति यत् वेदेषु प्रकृतेः प्रत्येकं पदार्थस्य चिन्तनं कृतं येन प्रतीयते यत् वैदिक चिन्तनस्य प्रासंगिकता त्रिकालाबाधिता अस्ति । मानवः सहज रूपेण अस्य अनुभवं करोति । मानवस्य जीवने ज्ञानस्य सर्वाधिकं महत्वम् अस्ति । अत एव वेदमन्त्रेषु मानवः बुद्धिमान् स्यात् इति वर्णनं कृतं ।

स्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ।। २६

परमात्मा सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय वेदमाध्यमेन विधिसEमतम् उपदिशति । परमात्मा सृष्टेः महत्वं सम्वर्द्धितुं जीवानां सर्वांगीण विकासाय तेषां दिनचर्यां व्यवस्थापयितुं तेषु मानवीयतायाःम्प्रेषयितुं वेदानाम् उपदेशः कृतवान् । वेदानाम् प्रासंगिकतायाः महत्वe~ अनेन स्पष्टं भवति यत् केचन दर्शनग्रन्थाः ईश्वरस्य सत्तां न स्वीकुर्वन्ति परं वेदानां महत्त्वं सादरं स्वीकुर्वन्ति । अनेन अनुसन्धानेन स्पष्टं भवति यत् वेदेषु मानवानां राष्ट्रस्य च कल्याणाय राष्ट्रचिन्तनं बहुधा कृतम् । अनेन सिद्धं भवति यत् वेदेषु राष्ट्रचिन्तनं मानव कल्याणाय कृतम् ।

उद्धरणानि

1. अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्मसनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थम् ऋग्यजुःसामलक्षणम्। मनु01.23

२. वेदोऽखिलोधर्ममूलम् मनु-2.6 ३. मैक्समूलर

४.ऋग्वेद 10.190.1 ५. ऋग्वेद 10.190.2

६. ऋग्वेद 10.190.3 ७. ऋत और सत्य में क्या अन्तर है , इसे हम ऐतरेय आरण्यक 2.3.6 के वर्णन के आधार पर समझ सकते हैं। इस वर्णन में एक वृक्ष की कल्पना की गई है जिसका मूल तो अनृतवाक् है और पुष्प व फल सत्यवाक् हैं । कहा गया है कि यदि अनृतवाक् बोली जाएगी तो वह ऐसे होगा जैसे वृक्ष के मूल को उखाड कर बाहर दिखा देना । ऐसा करने पर वृक्ष सूख जाएगा । अतः अनृत वाक् न बोले । इस वर्णन में ऋतवाक् का कहीं नाम नहीं है, किन्तु यह अन्तर्निहित समझा जा सकता है कि इस वृक्ष का स्कन्ध ऋतवाक् का रूप है । इस ऋत का निचला भाग अनृत से जुडा है और ऊपरी भाग सत्य से । वृक्ष के जीवन के लिए अनृत भी आवश्यक है , वह पोषण करता है । इसी प्रकार हमारी देह का पोषण पितर शक्तियां करती हैं, ऐसा वैदिक व पौराणिक साहित्य में कहा जाता है । ऐसा प्रतीत होता है कि पुराणों में अनृत (अन् - ऋत)को मृत कहा गया है । इसी कारण से भविष्य पुराण में जहां एक ओर ऋतामृत वृत्ति का उल्लेख है, वहीं दूसरी ओर मृत, प्रमृत आदि वृत्तियों का । एक ऋत सत्य से जुडा है तो दूसरा अनृत से ।

८. ऋग्वेद 4.23.8-10 ९. ऋग्वेद 5.3.9

१०. ऋग्वेद 6.44.8 ११.ऋग्वेद 5.12.2

१२. ऋग्वेद 5.12.6 १३. ऋग्वेद 6.39.2

१४. ऋग्वेद 5.13.6 १५. यजुर्वेद 7.42

१६.अथर्ववेद 2.31.2 १७. अथर्ववेद 2.32.1

१८. अथर्ववेद 5.23.6 १९. यजुर्वेद-16.41

२०. ऋग्वेद-10.191.2 २१. अथर्ववेद-3.10.3

२२. यजुर्वेद-29.51 २३. यजुर्वेद-11.5

२४. यजुर्वेद-7.14 २५. ऋग्वेद-9.63.5

२६. यजुर्वेद-40.8

G.C.ENTERPRISES
GOVT. CONTRACTOR
Prop. TARLOK PAPNEJA
SPECIALIST IN WATER TREATMENT
C-3/153, Yamuna Vihar, Delhi - 53
Phone : 22911281, 22919451

Girish Kumar Bansal,Manager
Vidya Deep Public School
(Govt. Recognised)
C-400/A, Main Market
Bhajan Pura, Delhi-110053
Mob.: +91-9555955591
+91-9810067099
+011-22563764

lLd`rL; n'kk ,oa fn'kk

¼okjk.kL;kek;ksftf;";ek.kf=fnolh;&lLd`riz pkjlLFkkyuL; d`r fopkfjr oDrO;e½

—डॉ अरविन्दकुमारतिवारी
आदर्शवैदिकविद्यालयइ0का0,
नंगलासिनौली, बागपत, उत्तरप्रदेशः
arvindt490@gmail.com

मान्या! सुरभारतीसमुपासकाः! प्रख्यातकीर्तयो विद्वांसः! वयमिह समर्पितजीवनसर्वस्वानां देशे विदेशे संस्कृतध्वजसंवाहकानां सार्वभौम–संस्कृत–प्रचार–संस्थानस्य संस्थापकानां सम्प्रति स्वर्गमलंकुर्वतां तत्र श्रीमतां यशस्विनां वासुदेवद्विवेदिसद्गुरुवराणामन्तेवासिनः। येषां प्रतिरोम संस्कृतं निवसति, श्वासे प्रश्वासे अमरवाणी आयाति याति, समगं शरीरं, संस्कृतस्य मूर्तरूपमेवास्माकम्। अतः ये ये सुरभारतीप्रणयिनस्ते नूनमेवास्मद्बन्धवो वर्तन्ते। तदहं सर्वप्रथमं चातुर्वेदसंस्कृतप्रचार–संस्थानस्य बन्धुवरं संचालकमहोदयं श्रीचन्द्रकान्त शुक्लं धन्यवादयामि येनायं महान् संस्कृतयज्ञोऽनुष्ठितः। ततो विचारान् विवृणोमि।

इयं या त्रिवदिवसीया संस्कृतप्रचारविषयिणी गोष्ठी समायोजिता सा अत्यन्तमेव प्रासंगिकी वर्तते। साश्चर्यं ब्रवीमि विश्वविद्वन्मण्डलीमूर्धन्या काशी नगरी संस्कृतभाषाया या केन्द्रमासीत् तस्या सुखावहा एतादृशी स्थितिर्यत्रत्या पण्डिता केवलं शिक्षणकर्मस्वेव संलग्नाः सन्तोऽपि निरन्तरं संस्कृतप्रचारकार्येषु व्यस्तास्सन्तीति मत्वा संस्कृतदशा प्रशंसनीया।

अये! अमृत पुत्रा! सत्यमिदं यत् संस्कृतस्य दशा दयनीया सम्प्रति दृश्यत एवेति नात्र विस्मयः। अस्य कारणानि बहूनि सन्ति,

प्रथमं यत्र विद्यालयेषु विश्वविद्यायेषु विद्यार्थिनां संख्या भूयसी आसीत् पुरा तत्रैव अल्पीयांस एव विद्यार्थिनस्सन्ति, चिन्तितमस्माभिर्यत् कथं संस्कृतच्छात्राणां संख्याह्रासो जातः? नैव। क्व समयोऽस्माकं घटिकायाम्? वयन्तु पण्डिताः। नेदं कार्यमस्माकमिति।

द्वितीयं अये विबुधाः! नेदं तथ्यमस्माभिर्विस्मरणीयं यत् प्राक्काले या शिक्षा गुरुकुलेषु प्रदीयते स्म, सा आध्यात्मिकी भवति स्मेति सर्वोऽपि जानीते जनः' या विद्या सा विमुक्तये'' विद्ययामृतमश्नुते' इति वाक्यानि नार्थप्रधानतां साधयन्ति। परन्तु साम्प्रतिकी दीयमाना शिक्षा नाध्यात्ममूला विलोक्यते। इयन्तु अर्थप्रधानैव सर्वतः। अतोऽनेनापि कारणेन संस्कृतस्य ह्रासो भवत्येव।

तृतीयं प्राक्काले आसीत् राजतन्त्रं येन शासक एव सर्वोपरि मन्यते स्म। न तदानीं विभिन्नाभिर्भाषाभिस्सह परिचयस्सर्वेषामिति। यवनानामागमनेन आंग्लानामाक्रमणेन च संस्कृतस्य एकच्छत्रत्वं दूषितम्। मन्यतां पुराकाले संस्कृतं राजकीया भाषा सम्मतासीत्। रामायणं महाभारतमस्य प्रमाणत्वं साधयतः। सम्राट् चन्द्रगुप्तस्य शासनमपि संस्कृतभाषयैव समचाल्यतेति कौटिल्यार्थशास्त्रदर्शनात्। इदमपि वक्तुं न शक्यते यदेकैव संस्कृतभाषा तदानीं विराजते स्म प्राकृतपैशाचीप्रभृतिभाषाणां नाटकादिषूपलब्धेः। परन्तु राजकीयभाषापदोपलब्धिवशादेव संस्कृतं सर्वमान्यमासीत्। सम्प्रति तु प्रजातन्त्रं व्यक्तिमात्रहस्तगतं शासनं दृश्यते। यवनांग्लाभ्यां दलितं चर्वितं दूयमानं संस्कृतं जीवति एतदेव वरम्। आश्चर्यम्!! स्वाधीनदेशे भारते आंग्लभाषा समाद्रियते न तु संस्कृतमिति। अतो ह्रासो जातस्संस्कृतस्य। न यावत् संस्कृतं राजकीयभाषापदं लप्स्यते तावदस्य सम्पूर्णो विकासो भविता।

चतुर्थं मन्यतां तदानीमासीत् राजतन्त्रं यत्र केवलं राजनीति–युद्धविद्यादिशिक्षा एव दीयन्ते स्म। राजभवनेषु च महाकवीनां विश्रुता गोष्ठ्योऽपि समायोज्यन्ते स्म। कवीनां समुचितं सम्मानं राजा स्वयमेव करोति स्मेति श्रूयते। किं च योगविद्या, आयुर्वेदशिक्षा, पदपदार्थावबोधाय व्याकरणशिक्षा, धर्मकर्मपरिरक्षणाय मीमांसादर्शनं, सम्यक्परिरक्षणाय न्यायशास्त्रम् अन्यानि च बहूनि सूपयोगीनि शास्त्राणि आंग्लभाषाप्रभावेण दूरीभूतानि। बहुभिस्तु विभिन्नभाषासु अनुवादो विहितः। हन्त! मानवस्य घटिकायां समयो न वर्तते सपरिष्कारं परिशीलनस्य, अतोऽसौ अनुवादमेव पठित्वा स्वकार्याणि साधयितुमीहते। अस्मादपि क्षयो दृष्टः संस्कृतस्य। वदन्त्यपि जनाः यदि अनुवादमात्रेण ज्ञानं लब्धुं शक्यते तदा कथं खफछठथचटवित्युच्चारणं ? किमुत्तरमस्य प्रश्नस्येति चिन्तनीयमस्माभिः।

पंचमं सरलं सस्कृतं बहुभिः विद्वद्धौरेयैः वृत्तिवार्त्तिकभाष्यादिपरिष्कारेण संस्कृतस्य कल्याणं कुर्वद्भिः जटिलं कठिनं संस्कृतमिति व्यधायि। मया चिन्त्यते यत् यावान् लाभो जातोऽनया वृत्त्यादिपद्धत्या तस्मादप्यधिको ह्रासो जातस्संस्कृतस्य। अतः सस्कृतं सरलमेव रोचते, न तु जटिलमिति मदीयं चेतो ब्रवीति। सूत्राणां दर्शनेन आभाति यत् महर्षिभिः स्वल्पमुक्तं यथा अक् अच्। अकः सवर्णे दीर्घः। एतद्वरमेव। अनेन किं च वृत्त्या वा नूनमेव कार्यसिद्धिः। एतत्पश्चाद् यदुक्तं तत्तु पाण्डित्यप्रदर्शनम्। क्वचिन्मनोरमा, क्वचिच्च मनोरमाकुचमर्दनी। हन्त! अनेनापि संस्कृतह्रासं मन्ये। अनेनैव प्रकारेण प्रायः सर्वत्र विजृम्भितं तत्तद्विषयविशेषज्ञपण्डितानां संस्कृतं दुनोतीव। नाहमस्य भाष्यादिरचनस्य विरोधी, मम वक्तव्यस्याशयो वर्तते यदीमे ग्रन्था भवन्तु पृथक् पाठ्यक्रमात्। विदुषां विलासमनोतन्वतामिमे परन्तु कोमलमतीनां विद्यार्थिनां कालक्रमेण क्षीयमानबुद्धीनां कृते विचारणीयम्।

षष्ठं पाठ्यक्रमनिर्धारणमपि दोषावहमेव सम्प्रति। यद्यपि विशेषज्ञैर्निर्धायते पाठ्यक्रमस्तथापि न युगानुकूलता दृष्टिपथमारोहति। लघुकक्षासु यदि भवभूतेर्नाटकांशो दीयते तेन किम्? अन्यच्च कादम्बरी–दशकुमारचरितोत्तररामचरितादिकाव्यग्रन्थांशा न सम्प्रति शोभन्ते। सर्वत्र क्षीयते संस्कृतं यदि तस्य कारणं पाठ्यक्रमोऽपि दोषमावहति।

विचार्यतां को लाभः? एषां पाठनेनेति पृच्छन्ति विज्ञाः। किं वक्तव्यं निगदन्तु विचार्य।

आधुनिको विद्यार्थी सर्वमपि पाठ्यक्रमं युक्त्या साध्नोति। हन्त! नायं सपरिष्कारं परिशीलयति। अतः क्षीयते संस्कृतम्। मन्ये यावत् समयानुकूलं संस्कृतं न भविष्यति तावदस्य दशा दयनीयैव स्थास्यति। नायं युगो विनोदस्य धनार्जनस्येति वर्तते। अतः काव्य शास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। इति यद् वचनं तत्तु पृथग्गतम्। इदानीं तु ———

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते
पिपासितैः काव्यरसो न पीयते।
न च्छन्दसा केनचिदुद्धृतं कुलं
हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः।।

स्वयमेव संस्कृतज्ञो भाषते अर्थकरी विद्या इष्यते। अस्यां परिस्थितौ यदि संस्कृतं नार्थं साधयति तर्हि संस्कृताद्विरतिस्ततोऽस्य ह्रासः। पाठ्यक्रमेषु कृषि–चिकित्सा–सैन्य–वाणिज्य–सौन्दर्य–वास्तुशिल्पादिविद्यानां शिक्षणं संस्कृतमाध्यमेनापि सम्पाद्यताम्, अनेन संस्कृतस्य दशा दर्शनीया भविता न शोचनीयेति। मान्याः! सस्कृतस्य विषया आंग्लभाषाद्यनुवादपुरस्सरं यदि पाठयितुं शक्यन्ते तदा कथं न वैज्ञानिकाविष्कृतविषया अपि संस्कृतानुवादपुरस्सरं पाठ्यन्ते? आश्चर्यं अस्माभिस्संस्कृतज्ञैरपि अनुवादोऽन्विष्यते। अनेन दशा ोचनीयाद्य संस्कृतस्येति। न श्रमं कर्तुं कश्चिदभिलषति। गृहे सन्ति पुस्तकानि तथापि दूरभाषेण फेसबुकेन व्हाट्एपेन परिपृच्छति विष्टरगतः संस्कृतज्ञ इति ज्ञात्वा विस्मयो जायते।

सप्तमं पत्रिका या अपि प्रकाश्यमानाः सम्प्रति देशे ताः न संस्कृतज्ञा हृदयेन पठन्ति, न वा तत्र किंचिल्लिखितुकामा अपि बहवो दृश्यन्ते प्रख्याताः प्रतिष्ठितपदमलंकुर्वाणाः। देहल्यां संस्कृतपत्रिकाः प्रकाश्यन्ते बहव्यस्तत्रत्येनैकेन सम्पादकेनाहं ज्ञातो यत् संस्कृतज्ञा एव हिन्द्यां स्वविचारान् प्रेषयन्ति। द्वित्रा पंचशा वा संस्कृतज्ञा सोत्साहं लिखन्त्यपि तदपि माननीयैर्न परिशील्यते। अतो ह्रासस्संस्कृतस्य। इदमपि संस्कृतह्रासकारणम्। प्रकाश्यन्तां पत्रिकाः परन्तु उदीयमानलेखककवीनां पृथक् कापि सरणिर्भवेत्, तत्र संशोधकाः परिशीलयतारो परामर्शकाश्च विराजन्ताम्। तेन संस्कृतदशा

'ks"kka'k&i`"B&8 ij

''पाक्षिकपञ्चाङ्गम्''

- ज्योतिषाचार्यः श्रीचन्द्रकान्तः

वि.संवत् २०७२, शाके १९३७, प्र. (शुद्ध) आषाढ़कृष्णपक्षः (दिनांकः ३ जून तः १६ जून २०१५ पर्यन्तम्)
उत्तरायणम्, उत्तरगोलः, ग्रीष्म ऋतुः, अयनांशः २४/०४'/२२''

दि.	वासरः	तिथिः	समाप्ति-कालः		नक्षत्रम्	समाप्ति-कालः		चन्द्र-संचारः	व्रत-पर्वोत्सवाः मुहूर्त्तांश्च
जून			घ.	मि.		घ.	मि.		-
०३	बुधः	प्रतिपदा	२१	०२	ज्येष्ठा	१९	५०	धनुः १९:५०	अशून्यशयनव्रतम्
०४	गुरुः	द्वितीया	१९	४८	मूला	१९	२२	धनुः	चन्द्रोदयः २०:५३
०५	शुक्रः	तृतीया	१८	१४	पूर्वाषाढा	१८	३४	मकरः २४:१९	भद्रा ०७:०४ तः १८:१४ पर्यन्तम्, चतुर्थीव्रतम्, चन्द्रोदयः २१:४१
०६	शनिः	चतुर्थी	१६	२६	उत्त.षाढा	१७	३१	मकरः	सवार्थसिद्धियोगः १७:३१ तः २९:२७ पर्यन्तम्
०७	रविः	पञ्चमी	१४	२८	श्रवणा	१६	१९	कुम्भः २७:४१	पंचकप्रारम्भः २७:४१ तः
०८	सोमः	षष्ठी	१२	२३	धनिष्ठा	१५	०२	कुम्भः	भद्रा १२:२३ तः २३:१९ पर्यन्तम्, पंचकः
०९	भौमः	सप्तमी	१०	१६	शतभिषा	१३	४१	कुम्भः	भानुसप्तमी, कालाष्टमी, पंचकः
१०	बुधः	अष्टमी	०८	०७	पूर्वा भा.	१२	१९	मीनः ०६:४०	पंचकः
११	गुरुः	नवमी दशमी	०५ २७	५९ ५२	उत्तराभा.	१०	५८	मीनः	भद्रा १६:५५ तः २७:५२ पर्यन्तम्,बुधःमार्गी २८:०३ तः, पंचकः,सवार्थसिद्धियोगः १०:५८ तः २९:२७ पर्यन्तम्
१२	शुक्रः	एकादशी	२५	५०	रेवती	०९	४०	मेषः ०९:४०	पंचकसमाप्तम् ०९:४० पर्यन्तम्, बुधोदयः ०७:४१, योगिनी एकादशीव्रतम् (स्मार्तः + वैष्णवः), सवार्थसिद्धियोगः ०५:२७ तः २९:२७ पर्यन्तम्
१३	शनिः	द्वादशी	२३	५४	अश्विनी	०८	२५	मेषः	योगिनी एकादशीव्रतम् निम्बार्कः
१४	रविः	त्रयोदशी	२२	०९	भरणी	०७	१९	वृषः १३:०५	भद्रा २२:०९ तः प्रारम्भः, मासशिवरात्रि, प्रदोषव्रतम्
१५	सोमः	चतुर्दशी	२०	४१	कृतिका	०६	२६	वृषः	भद्रा ०९:२३ पर्यन्तम्, मिथुनसंक्रान्तिः १७:११, मंगलः मिथुनराश्याम् २५:०९ तः, सं.पुण्यकालः १७:११ तः सूर्यास्तं यावत्,सवार्थसिद्धियोगः०६:२६तः२९:२७ पर्यन्तम्
१६	भौमः	अमावस्या	१९	३५	रोहिणी	०५	५९	मिथुनः १७:४३	भौमवती–अमावस्या

उपनयनसंस्कारस्य मनोवैज्ञानिकं महत्त्वम्

–मुकेश कुमारः
(अतिथिप्रवक्ता) मुक्तस्वाध्यायपीठम्,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नई दिल्ली
मो.- 9459522200, 8586007923
Email id. - mukesh09.bharti@gmail.com

आस्तिकपक्षविमर्शकाः भारतीयमनोविज्ञानतत्त्वविदः न केवलं पाश्चात्यचिन्तन–धारावत् व्यावहारिकजगति व्यक्तित्वस्य सामञ्जस्यं अन्विष्य सन्तुष्यन्ति । अपि तु इमे महर्षिणः जीवनस्य प्रतिभागमपि शोधपूर्णरूपेण व्यवस्थाप्य अनन्तप्रकाशाय, शाश्वतशान्तये, चरमानन्दाय च प्रयत्नम् अकार्षुः इत्यस्माकं भारतीयमनोविज्ञानस्य मेरुतुल्यांशः। भारतीयं हि जीवनं विविधसंस्कारैः संस्कारितम् विशिष्टसंस्कृत्यावृतम् च सर्वस्मिन् जगति विद्योततेतमाम् । तत्र च संस्कारपदं सम्यक् व्याख्याति पाण्डेयवर्यः – ''सम् उपसर्गपूर्वकं 'कृञ्' धातोः 'घञ्'प्रत्ययस्य योगेन संस्कारशब्दः व्युत्पद्यते।'' इति उच्यते च तल्लक्षणम् वीरमित्रोदये – ''आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रिया–जन्योऽतिशयविशेषः संस्कारः।'' इत्थं शिक्षा–संस्कृति–संस्करण–परिष्करण–शुद्धिक्रियादयो नैके अर्थाः प्रतिपाद्यन्ते संस्कृतवाङ्मये ।

योगदर्शने संस्कारपदं द्विधा प्रयुक्तं दृश्यते । प्रथमान्तर्गते व्यक्तेः जातिः, आयुः, शारीरिकाश्चान्ये गुणाः अवगुणाश्च अन्तर्भवन्ति, द्वितीयार्थानुसारं तावत् मनोवैज्ञानिकशक्तीनां, परिवर्तनानां, मूलप्रभावानां च अन्तर्भावः भवति। अयमेव द्वितीयार्थः मनोविज्ञानिभिः अङ्गीक्रियते विशेषतः। संस्कारश्च तैः इत्थं परिभाष्यते – ''व्यक्तेः व्यक्तिगतव्यवहाराणाम् असाधारणं कारणमेव संस्कारः उच्यते'' इति।

संस्कारपदेन कृतं क्रियमाणं च कर्म अपि सूच्यते। यतः संस्काराः परोक्षस्य चित्तधर्माः भवन्ति, ये तत्स्वरूपेण न प्राप्यन्ते। केवलं तेषां परिणामस्य अनुमानं क्रियते। तदुक्तं महाकविना – ''फलानुमेया प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव'' इति। नालमनेन, अपितु अन्तःकरणशोधकाः, व्यक्तेः व्यवहारनियन्त्रकाः परिवर्तकाश्च गुणाः अपि स्मृत्यादिषु संस्काररूपेण उच्यन्ते, त एव धार्मिकसंस्काराः। तद्वैशिष्ट्यमुच्यते महर्षिणा पतञ्जलिना यत् 'चित्ते यः प्रभावः स्थायीरूपेण जायते स एव संस्कार' इति। इमे हि संस्काराः गौतममते 40, प्रसिद्धाः तु 16 एव। तेषु च संस्कारेषु सर्वसंस्कारशिरोमणित्वेन विराजते द्विजत्वप्रापकः, अध्ययनारम्भकः बहुगुणनिवेशकश्चायं सम्पूर्णतया मनोविज्ञानाधारितः उपनयनसंस्कारः। उपनयनेति पदस्य अर्थः भवति समीपे नयनम् अर्थात् गुरोः सान्निध्यप्राप्तिः इति। तद्यथा– ''गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं गुरोः बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयनं विदुः''। किञ्च

''मातुरग्रेऽधिजननं द्विजस्य मौञ्जीबन्धने ।
तृतीये यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥''

इत्यत्र मनुस्मृत्यनुसारं साक्षात् द्वितीयं जन्म एव संस्कारेणानेन सम्भवतीति विद्यते हि वैशिष्ट्यमस्योपनयनसंस्कारस्य। अध्ययनप्रक्रियायाः आरम्भः अपि अनेन संस्कारेणैव भवति अतः आचार्यपदस्य निर्वचनसमये सर्वत्रापि शिष्योपनयनसंस्कारस्य अनिवार्यता प्रतिपादिता। तद्यथा – ''आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः'' तथा च ''उपनीय तु य शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः'' इति ।

आश्रमे प्रवेशात् प्रागेव शिक्षार्थिनः पात्रतायाः मूल्याङ्कनं विधाय उपनयनसंस्कारेण पूर्वजन्मार्जितपापकर्मसंस्कारैः दूषितमनोवृत्तेः परिशोधनं विधाय वेदोद्घोषिताचारानुरूपं व्यवहर्तुं प्रेरणा दीयते स्म। तद्यथा – ''सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमद'' इतीदमेव मनोवैज्ञानिकतायाः उत्कृष्टतममुदाहरणम्। यतः छात्रः भौतिकसुखादिविषयान्तरान् परित्यज्य यदि शुद्धमनस्कः सन् एकाग्रचित्तेन अधीते चेत् अधिगमः सुष्ठु जायते। किञ्च अधिगमार्थं प्रमुखनियमत्वेन प्रसिद्धाः सन्ति प्रभावः तत्परता अभ्यासश्च। एते तदैव सिद्धयन्ति यदा छात्रः मनोवैज्ञानिकवातावरणे तिष्ठति, शरीरादिभिः पूर्णतया सन्नद्धश्च भवति। अतः मनोवृत्तेः संरक्षणार्थं केचन सत्यभाषणादयः धर्माः निर्धारिताः प्राज्ञैः।

शास्त्रेषु प्रोक्तः उपनयनसंस्कारस्य कालः अपि पूर्णतया मनोवैज्ञानिक एव। अयं संस्कारः 6 वर्षादारभ्य षोडशवर्षाभ्यन्तरे एव क्रियते तद्यथा – ''गर्भाष्टमेषु वर्षेषु ब्राह्मणमुपनयी–तैणेयेनाजिनेन। गर्भदशमेषु वा।'' इति। पाश्चात्यमनोविज्ञानी सिग्मण्डफ्रायडवर्यः 6 वर्षतः 12 वर्षपर्यन्तं कामुकप्रसुप्तयवस्थारूपेण स्वीकरोति। अस्मिन् वयसि बालः स्वेच्छया, स्वनिर्णयानुसारं, स्वमित्रैः साकं कार्यं कर्तुं वाञ्छति। नूतनं सर्वं ज्ञातुम् अधिगन्तुं च जिज्ञासु भवति। अतः तस्मिन् वयसि सः गुरोः समीपे एव स्थित्वा उत्तमकर्मणि रतः सन् ब्रह्मवर्चस्–बल–ओज–पराक्रमादिसर्वगुणसम्पन्नः भवेत् इत्यस्ति उपनयनस्य महत्त्वम्।

अपरञ्च सामान्यतः 13 तः आरभ्य किशोरावस्थायाः आरम्भः 16 अनन्तरञ्च प्राबल्यपि। अयं कालः समग्रजीवनस्य समस्यात्मकः कालः इत्युच्यते कामसंवेगानां, मनसः चाञ्चल्यादिप्रवृत्तीनां चाधिकत्वात्। अत एव एतदभ्यन्तरे उपनयनसंस्कारं विधाय शरीरे विद्यमानसूत्रेषु साक्षात्देवानां वासविधानेन सन्ध्यादिपवित्रकर्मणा छात्राणां सत्कर्मणि शरीरस्य मनसश्च प्रवर्तनं विधीयते । अध्ययनादिकं च समीचीनतया प्रवर्तते। अत एवोक्तं याज्ञवल्क्येन – ''आ षोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते।''

वस्त्रविधानम् – उपनयनात्परं ब्रह्मचारी प्रायः शुभ्रवस्त्रद्वयमेव धरति स्म। अधोभागीयवस्त्रम् (वायसम्) उपरितनं (उत्तरीयं) च। तत्रापि वस्त्रवर्णानां वैशिष्ट्यमासीत्। तद्यथा – ''काषाय वासो ब्राह्मणस्य। माञ्जिष्ठं क्षत्रियस्य। हारिद्रं वैश्यस्य'' इति। एतद्विहाय चित्रवर्णीयवस्त्राणां निषेधः आसीत्। अत्र विशेषोऽयं यत् काषायवर्णीयं वाससोत्तरीयादिकञ्च सर्वमपि त्यागद्योतकम्। एतेन छात्रः पूर्णतया भौतिकत्यागपूर्णः सन् पूर्णावधानेन अध्ययनं कर्तुं पारयति।

मेखलाबन्धनम् – उपनीतब्रह्मचारिणे मेखलाबन्धनम् पूर्णतया मनोवैज्ञानिकमासीत्। तत्प्रतिपाद्यते मन्त्रेणानेन –

''इयं दुरुक्तं परिवाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती न आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्ती सखा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥''

अस्यायमर्थः यत् मेखला निन्दादिभ्यः रक्षयन्ती ब्रह्मचारिषु पावित्र्यस्य आधानं करोति । विशेषेण प्राणापानेन बलं स्थापयतीयं मेखला। येन ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतं पालयन् शरीरस्थपञ्चवायुषु अपि सम्यक् सामञ्जस्यं संस्थाप्य शरीरेण मनसा च दृढीभवति स्म। तदत्यन्तमावश्यकमपि छात्रजीवने।

यज्ञोपवीतसूत्रवैशिष्ट्यम् –

यज्ञोपवीतधारणसमये ब्रह्मचारिणः दीर्घायुष्य–बल–पराक्रमादीनां, यशस्विता–श्रेष्ठतादीनां च प्रार्थना विधीयते। तद्यथा –

''यज्ञोपवीतेनोपव्ययामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय ।
सुवीर्याय सर्वेषां वेदानामाधिपत्याय यशसे ब्रह्मवर्चसाय त्वा॥''

'यज्ञोपवीतसूत्राण्यपि सत्त्वरजतमोगुणानां प्रतिनिधिभूतानि'। तत्रापि विशेषतः सूत्रत्रयस्य नवतन्तुषु नवदेवानां वासः, ब्रह्मग्रन्थौ च त्रिदेववासेन साक्षात्ब्रह्मसम्पन्नः ब्रह्मचारी छात्रः अवधान–मनन–चिन्तनादिशक्तीः प्राप्नोति । सूत्रत्रये सूर्य–अग्नि–इन्द्राणां वासः कल्प्यते। एतेषां देवानां किञ्चन वैशिष्ट्यं वर्तत एव यद्धयात्वा छात्रः तेजोगुणसम्पन्नः, आत्मशक्तिपरिपूर्णश्च भवति। देवसान्निध्येन छात्रेषु आत्मविश्वासः इच्छाशक्तिश्च संवर्धते। येन छात्रजीवनं सुसफलं भवति । इत्थं उपनयनं न केवलं संस्कारविशेषः अपि तु आचारविचारशोधकः अपि उच्यते। अत एवोच्यते कैश्चित् –''जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते'' इति। द्विजत्वसंभवे गुरोः सामीप्यमावश्यकम्। अत एव शारीरिक–बौद्धिक–आध्यात्मिकादिदृष्ट्या गुरुं पितृत्वेन अभिव्यञ्जयति आपस्तम्ब–धर्मसूत्रमपि। तद्यथा –

स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म ।
शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥''

शिष्ये ज्ञानाज्ञानयोः, विवेकाविवेकयोः, सत्यासत्ययोः, भेदाभिज्ञानशक्तिरूपं चैतन्यं गुरुरेव निवेशयति। तन्निमित्तम् अनयोः अन्तःकरणसम्बन्धः अत्यावश्यकः। एतदर्थमेव प्रतिज्ञेयं विदधाति गुरुः उपनयनकाले –

''मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु।
मा वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियनक्तु मह्यम्।।''

तदनुसारं गुरोः प्रतिज्ञा इयं यत् अहं स्वव्रते तव हृदयं दधामि येन तवान्तःकरणं मम चित्तानुगामी भवेत्। मम वचनानि एकाग्रमनसा शृणु। बुद्धेः बृहस्पतिः त्वां गुरुशिष्यसम्बन्धेन मां प्रति प्रेरयेत् इति।

इत्थं यदा गुरुशिष्ययोः साक्षात् चित्तसम्बन्धः दृढः भवति तर्हि शिक्षाप्रक्रिया नितरां साफल्यं प्राप्नोति। अयं चित्तसम्बन्धः उपनयनसंस्कारेण संस्कारिते शिष्ये एव भवितुमर्हति नान्यत्। अनेन विशिष्टसंस्कारेण विद्यार्थीनां तपोमयं त्यागपूर्णञ्च जीवनं संकल्प्य तेषां मानसिकशुद्धयै सर्वोच्चज्ञानाय च प्रयत्नो विधीयते । अतः संस्कारोऽयं छात्रजीवनदृष्ट्या पूर्णतः मनोवैज्ञानिकः, छात्रजीवनाभिवर्धकः संरक्षकश्चेति शम् ।

सन्दर्भसूची –

~~हिन्दू संस्कार, पृ. 18~~
वीरमित्रोदयसंस्कार, पृ. 132
भारतीयमनोविज्ञान, पृ. 105
रघुवंशम्, 1/20
मनुस्मृतिः, 2/169
अथर्ववेदः, 11/5/3
मनुस्मृतिः, 2/140
तैत्तिरीयोपनिषद्, 11/1
कौषीतकीगृह्यसूत्रम्, 2/1/1
याज्ञवल्क्यस्मृतिः, 2/37
कौषीतकीगृह्यसूत्रम्, 2/1/8
तदेव, 2/1/29
तदेव, 2/1/18
आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, 1/1/15 पारस्करगृहयसूत्रम्, 1/8/8

आधारग्रन्थाः

1. भारतीयमनोविज्ञान, डा. लक्ष्मी शुक्ला, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली, 2009
2. वैदिकशिक्षामीमांसा, डा. भास्करमिश्र, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली, 1993
3. हिन्दू संस्कार, डा. राजबाली पाण्डेय, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी 1995
4. वीरमित्रोदयसंस्कार, प्रकाश भाग–1, नित्यानन्द, चौखम्बा संस्कृतसीरिज, वाराणसी
5. कौषीतकीगृह्यसूत्रसमीक्षा, देशराजशर्मा, कुन्दनकालेज, समरहिल, शिमला 2009
6. कौषीतकीगृह्यसूत्र, उदयनारायणसिंह, शास्त्रप्रकाशनभवन, मथुरापुरा, बिहार, 1999

षष्ठमपुटस्य शेषभागः **lLd`rL; n'kk----**

दर्शनीया नान्यथा दयनीयैव मन्तव्या। वसुधैव कुटुम्बकं मुखेनोच्चारयन्तोऽपि वयं संस्कृतज्ञाः ईर्ष्यामः, असूयामः,।

पण्डितं पण्डितं दृट्वा श्वानवत् घुर्घुरायते।

अस्मादपि कारणात् संस्कृतस्य दशानुदिनं दयनीया। यावदयं कुत्सितो भावो दूरीभवत्येव न तावत् संस्कृतं विकासमेष्यति किम्? अन्यच्च विचारणीयविषयेषु मौनितापि विदुषां संस्कृतह्रासकारणमस्ति। संस्कृतविदुषामैक्यं दृश्यत एव न यतः क्षीयते संस्कृतम्। दृष्टं विगतवर्षे जर्मनसंस्कृतविवादे न कश्चिदपि महामहोपाध्यायो महामहिमसम्मानितो वा विद्वान् स्वतर्कपूर्वकं संस्कृतपक्षपुपास्थापयदिति। आसन् बहवो यैः संस्कृतपक्षे स्वभावः प्रकटितः। नवनिर्वाचितस्य भाजपासर्वकारदलीयसर्वकास्य अनेके मन्त्रिणस्संस्कृतभाषायां शपथग्रहणं कृतवन्तः। अत्रापि बहूनांसंस्कृतेतरभाषाभाषिणां किं च तथाकथितसंस्कृतज्ञानामपि हृदयानि सूचीविद्धानि जातानि।

अस्तु तिष्ठतु इहैव संस्कृतदशावर्णनम्, सम्प्रत्यहं संस्कृतदिशा केति विषये किंचिद् लिखितुकामोऽस्मि। अगणितकंटकबाधानिबद्धं संस्कृतं तथैव प्रवहति यथा भागीरथी। मान्याः! वर्तमानसमयः सोशलमिडियाया दृश्यते। फेसबुक–व्हाट्एप–गूगलादिमाध्येन संस्कृतधारा निरन्तरं सम्पूर्णेऽपि विश्वे वायुमार्गेण भ्रमति। संस्कृतस्य विचारकाणां कवीनां गीतकाराणां लेखकानां समर्थकानां प्रचारकानां चानेके समूहाः कार्यरतास्सन्ति। अन्तर्जालपत्रिकाः यथा संस्कृतसर्जना, प्राचीप्रज्ञा अन्या च नितरां संस्कृतं सेवमाना विलोक्यन्ते। फेसबुके असंख्याः समूहाः संस्कृतप्रचारे संलग्ना अहोरात्रं संस्कृतं वर्द्धयन्ति। क्वचित् संस्कृतवाक्याभ्यासं कश्चिद् विद्वान् कारयति, कश्चित्तु काव्यप्रशिक्षणं सम्पादयति, क्वचिद् भागवत लोकाः श्राव्यन्ते, क्वचिच्च विविधाः स्तुतयो मनो विमोहयन्ति। वन्दे वाणीविनायकौ, संस्कृतकुटुम्बकम्, संस्कृतसर्जना, व्हाट्सएपस्य समूहास्तु सुतरां प्रशंसनीयाः, यत्र संस्कृतप्रचारः क्रियमाणो वर्तते। फेसबुकस्य विशालः समूहः संस्कृतपद्यरचनाख्यो नवनवकवीनां काव्यानि प्रस्तौति। अहं सर्वत्र आनन्दमनुभवामि। अतो वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतस्य दिशा मनोरमा। भाविकालश्चास्य सुखावहः। अस्तु शुभकामनां समर्प्य चातुर्वेदसंस्कृतप्रचारसंस्थाय सफलतां कामयमानः प्रमुदितमना सहृदयान् अभिवाद्य स्ववाणीमवसाययामि। इति शुभम्।।

संस्कृतसंगीतसन्ध्या-काव्यपाठसांस्कृतिकसमारोहः

संदीपकुमारः

नवदेहली । प्रसिद्ध-इतिहासपुरुष-महाराणाप्रतापजन्त्या अवसरे दिल्लीसंस्कृतअकादमी एवं अध्यात्मपथपत्रिकायाः संयुक्ततत्वाबधाने एका संस्कृतसंगीतसंध्या-काव्यपाठसांस्कृतिकसमारोहस्य आयोजनं जनकपुरीस्थस्य आर्यसमाजस्य सभागारे अभवत् । अस्य कार्यक्रस्य आरम्भः मुख्यातिथिभिः दीपप्रज्वालनेन जातः । तत्पश्चात्

प्रसिद्धसंस्कृतविद्वद्भिः एवं कविभिः पद्मश्रीविभूषित् डॉ. रमाकान्तशुक्ल, डॉ.सुन्दरलालकथूरिया, श्रीयशपालआर्यः, श्रीहीरालालचावला(प्रसिद्धः उद्योगपति) , दिल्लीसंस्कृतअकादम्याः

सचिवः डॉ.धर्मेन्द्रकुमारः, आचार्यजीवनप्रकाशशास्त्री (भारतीयसंस्कृतिविकासपरिषद्) श्रीसहदेवदेशमुखः, श्रीवेदप्रकाश, कै.अशोकगुलाटी, आचार्ययोगेन्द्रशास्त्री, डॉ.प्रणवदेवआर्यः(दूरदर्शन) , एवं श्रीअरुण सहारन प्रभृतीनां विदुषां पुष्पमालाभिः अंगवस्त्रप्रदानेन च स्वागतं कृतम् । कार्यक्रमे संस्कृतविदुषां श्रीसन्दीप उपाध्यायमहोदयानां निर्देशने युवाशास्त्रीयगायकैः फणीसपंवारमहोदयैः सहकलाकारैः सह संस्कृत एवं हिन्दीगीतानां सस्वारगायनं समुपस्थापितम् । एतदनन्तरं आचार्ययोगेन्द्रशास्त्रीमहोदयैः स्व-ओजपूर्णे स्वरे डॉ.रमाकान्तशुक्लमहोदयानां कालजयी रचना भाति मे भारतम् इत्यस्य पदानां गायनं कृतम् । अस्मिन् अवसरे डॉ.प्रणवदेवआर्य, डॉ.जीवनप्रकाशशास्त्रीमहोदयैश्च स्वकीय विचाराणि प्रकटयन् संस्कृत-संस्कृतेः संरक्षणस्य आहवानं कृतम् । तदनन्तरं डॉ. रमाकान्तशुक्लमहोदयैरपि स्वविचाराणि प्रकटयन् कथितं यत् पुस्तकानां महत्वं कस्मिन्नपि काले न्यूनं नैव भवति । पुस्तकानि सदा मातृवत् पितृवत् सहायतां कुर्वन्ति । डॉ.शुक्लवर्यैः वेदानां महत्वं प्रतिपादयन् कथितं यत् भारतीयसंस्कृतिं सम्पूर्णे विश्वे

प्रचाराय वेदः एकाकी एव सिद्धः । अस्मिन् अवसरे तैरपि स्वस्वरे स्वकीय रचनायाः भाति मे भारतम् इत्यस्य गायनं कृतम् ।

अस्मिन् भव्यसमारोहे कार्यक्रमस्य सञ्चालकः

अन्ताराष्ट्रियविद्वद्भिः डॉ.चन्द्रशेखरशास्त्रीमहोदयैः लिखितं पुस्तकं ज्ञानगंगा इत्यस्य लोकापर्णमपि मञ्चस्थैः विद्वद्भिः कृतम् । दिल्लीसंस्कृतअकादम्याः सचिवैः डॉ.धमेन्द्रकुमारमहोदयैः स्वकीयेन ओजपूर्णेन भाषणेन उपस्थितानां विदुषां आर्यसमाजकार्यकर्तृणां संस्कृति-संस्कृतेः संरक्षणाय आह्वानं कृतम् । तैः महर्षि दयानन्दस्य महती भूमिकायाः विवरणं स्थापयन् समस्तसंस्कृतविद् एवं आर्यसमाजस्य जनानां तेषां मार्गानुगमनस्य आवश्यकता प्रदर्शिता । स्वामीदयानन्दद्वारा विरचितं ऋग्वेदस्य भाष्यभूमिकायाः चर्चा कुर्वन् तैः कथितं यत् एतत् अद्वितीयकालजयी रचना वर्तते । तैः श्रीमद्भगवद्गीतायाः सदृशं वेदानां प्रचार-प्रसारस्य आवश्यकता प्रतिपादिता ।

अस्मिन् अवसरे मुख्यातिथिभिः स्वामी प्रणवानन्दमहोदयैः स्वविचाराणि प्रतिपादयन् कथितं यत् दिल्लीसंस्कृतअकादमी डॉ.धर्मेन्द्रकुमारमहोदयानां नेतृत्वे संस्कृतस्य प्रचाराय नवीनान् आयामान् स्थापयति । कार्यक्रमस्यान्ते अध्यक्षैः श्रीअरुणसहारणमहोदयैः समुपस्थितानां अतिथीनां जनसमुदायानां च धन्यवादं ज्ञापितम् । कार्यक्रमस्य संचालनं डॉ. चन्द्रशेखरशास्त्रिवर्यैः कृतम् ।

विश्व ब्राह्मण संघस्य राष्ट्रिय-अधिवेशनम्

-गवीश द्विवेदी

नवदेहली। शुक्रवासरे 29.05.2015 इति दिवसे विश्वब्राह्मणसंघस्य गोष्ठी देहलीस्थ उत्तराखण्ड-सदने सञ्जाता। अस्यां गोष्ठयां आध्यक्ष्यं विश्वब्राह्मणसंघस्य अध्यक्षः पं. मागेरामशर्ममहोदयेन निर्व्यूढम्। अधि

कारिभिः नूतन राष्ट्रियकार्यकारिण्याः घोषणा च कृता। नूतन राष्ट्रियकार्यकारिण्यां 270 सदस्याः सन्ति ये विभिन्नेभ्यः राज्येभ्यः, विभिन्नेभ्यः क्षेत्रेभ्यश्च सन्ति। यथा कार्यकारिणिसदस्येषु अधिवक्तारः,

आचार्याः, आई.टी.अभिन्यन्तारः, पुरोहिताः, छात्राश्च सन्ति। एवं च युवकल्पस्य अध्यक्षरूपेण पं. श्री शशिकान्तशर्मणः नामोद्घोषितः यस्य च समर्थनम् उपस्थितैः सदस्यैः "भगवतःपरशुरामस्य जयकारेण" कृतम्। कार्यक्रमस्य संचालनं संघस्य महासचिवेन पं0 श्री आर.एस. गोस्वामिना कृतम्। राष्ट्रियाध्यक्षेण च स्वाशीर्वचोभिः सर्वे जनाः प्रेरिताः। अन्ते च देहलीप्रदेशस्य अध्यक्षैः पं. श्री केन्द्रप्रकाशशर्म-महोदयैः धन्यवादज्ञापनं कृतम्।

माहिष्मत्यां मीमांसादर्शनस्याध्ययनमारब्धम् डा. देव नारायण झा

महिषी (सहरसा)। उग्रतारा भारती मंडन महाविद्यालय महिषी संयोजने संस्कृत वाङ्मये मण्डनमिश्रस्य योगदानमिति विषये एक दिवसीया व्याख्यानमाला आयोजिता। व्याख्यानमालायाःउद्घाटनं दरभंगा

विश्वविद्यालयस्य कुलपतिः डॉ देवनारायण झा कृतवान्। अस्मिन्नवसरे ते मण्डनस्य भूमौ स्थापित महाविद्यालये तेषामीप्सिततम विषय मीमांसा शास्त्रस्य अध्यापनव्यवस्थायाः घोषणा कृता। अस्मिन् क्षेत्रे अस्यां भूमौ सद्यःमण्डन मिश्र सदृशो विद्वान् अवतरिष्यतीति मे विश्वासः। तेनोक्तं यदस्मात् ग्रामात् भरतीय-संस्कृतेः प्रगाढः सम्बन्धःअस्य संरक्षणम् अस्माकं प्रमुखं कर्तव्यम्। तेनोक्तं यत् काश्यां मरणान्मुक्तिः परं मिथिलायां जन्ममात्रेणैव मोक्षस्य प्राप्तिर्भवति इति शास्त्रेषु वर्णितम्। तेनोक्तं यत् मण्डनमिश्रः शास्त्रावगाहनं कुर्वन्नपि लौकिकव्यवहारे जागरूकाः आसन्। योहि शंकरस्य ज्ञानवादाद् भिन्नमस्ति। व्याख्यानमालायां तेनोक्तं मण्डनमिश्र इति नामकस्य ग्रन्थस्य प्रणेता उदयनाथः कथितवान् यत् मिथिलायां मीमांसा दर्शनस्य विकासः केवलं कारणमिदमेव यत् अत्रत्याः विद्वांसःखण्डन परम्परां बहु समादरन्ति।अत्रत्याः शिष्या अपि गुरुमतस्य खण्डनं कुर्वन्ति स्म। तेन शंकराचार्य-मण्डनमिश्रयोः सम्बन्धे प्रोक्तं यदस्मिन् विषये विशेष वर्णनं माधवाचार्य कृत शंकरदिग्विजये प्राप्यते। शंकरदिग्विजये मण्डन मिश्रभारत्योः विषयकं ज्ञानं प्राप्यते। अन्यं ग्रन्थमादाय किमपि प्रामाणिकरूपेण अनयोः सम्बन्धे किमपि तथ्यं असम्भवम्। सैद्धांतिक दृष्ट्या मण्डन मिश्रः ब्रह्मदत्तस्य भावाद्वैत सिीद्रन्तस्य अनुयायी आसीत्। मण्डन मिश्रः कर्मणःज्ञानस्य च समर्थकः आसीत्। व्याख्यानमालायां प्रश्नोत्तर सत्रमपि आसीत्। अस्यां कार्यशालायां उड़ीसातः विद्वांसः समागताः आसन्। अस्मिन् कार्यक्रमे भूपेन्द्र नारायणः मंडल विश्वविद्यालय प्रो. ललितेश मिश्रः, शशीकांत मिश्रः, धीरेन्द्रः धीरजः, गणेश मिश्रः, अशोक झा प्रभृतयः विद्वांसः आसन्। सर्वैरपि माहिष्मत्याः महत्त्वं वर्णयन् कथितं यत् इयं नगरी सप्तम ईशवीयवर्षस्य विद्याध्ययनकेन्द्रमासीत्। कार्यक्रमस्यान्ते कुलपतिना प्रोक्तं यत् इदानीं मिथिलायां दर्शनशास्त्रस्य विद्वान् विशेषतः मीमांसकः नैव दृश्यते यत्र पुरा काले पशवः पक्षिणः श्लोकगायनं कुर्वन्ति स्म। अस्य कारणं एकमेव यद् गुरूणां अध्यापने मतिः गतिश्च प्रायः समाप्तिं गताः।

पाठकानां कृते सूचनाः-

कृपया संस्कृत-संवादः पाक्षिकवार्तापत्रस्य ग्राहकत्वं स्वीकर्तुं पञ्चवार्षिकशुल्कं रु ६००/- (संस्थादीनां कृते) द्विवार्षिकशुल्क रु. २४०/- (व्यक्तीनां कृते) मनिऑर्डरः, चैकः ड्राफ्टः, इत्यनेन 'संस्कृत-संवाद' इतिनाम्नः सम्पादकीयकार्यालये प्रेषयेयुः। अथवा अस्यां वित्तकोषसंख्यायां (A/C) शुल्कराशिः प्रेषयितुं शक्यते। वित्तकोषविवरणम्-

Sanskrit samvad,

Current A/C No. 22490200000142,
Indian Overseas Bank, Yamuna Vihar,
Delhi-110053
IFC Code- IOBA0002249

अस्माकं प्रेरणास्त्रोतः- स्व.पं० रामकिशोरशर्मा,
परामर्शकाः-डॉ.रमाकान्तशुक्लः, डॉ.रवीन्द्रनागरः, डॉ.धर्मेन्द्रकुमारः, डॉ.बलदेवानन्दसागरः, आचार्यपंकजः,
सम्पादिका-मञ्जूशर्मा, उपसम्पादकः- संदीपउपाध्याय, सन्नीकुमार, प्रबन्धसम्पादकौ- वेदप्रकाशशर्मा, नेहाशर्मा च,

स्वत्वाधिकारिण्या, मुद्रिकया, प्रकाशिकया सम्पादिकया च मञ्जूशर्ममहोदयया राहुल-ऑफसेट-प्रिंटर्स, 521/8 कृष्णागली सं. 14, मौजपुरनगरम्, देहली-53तः मुद्रापयित्वा ए-2/32, वजीराबादमार्गः भजनपुरा, देहली-53 इत्यतः प्रकाशितम्।
दूरभाष : 09311086751 ई-मेलः sanskritsamvad@gmail.com, RNI No. : DELSAN/2011/38660 DL(E)-21/5379/2014-16